

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NİZAMİ ADINA ƏDƏBİYYAT İNSTİTUTU
FOLKLOR ELMİ-MƏDƏNİ MƏRKƏZİ

**GÖYÇƏ
DASTANLARI
VƏ AŞIQ
RƏVAYƏTLƏRİ**

BAKI – 2001

Az
A-39

Azərbaycan Respublikası MEA
Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu
Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur

**Toplayanı, tərtib edəni, ön sözü, qeyd və
izahların müəllifi f.e.n. HÜSEYN İSMAYILOV**

**REDAKTORU: Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü
YAŞAR QARAYEV**

**RƏ'YÇİLƏR: f.e.d., prof. QARA NAMAZOV
f.e.d., prof. MÜRSƏL HƏKİMOV
f.e.n. ORUC ƏLİYEV**

NƏŞRİNƏ MƏS'UL: f.e.n. Əziz ƏLƏKBƏRLİ

Göyçə dastanları, Bakı, “Səda” nəşriyyatı, 2001.

Kitabda sazımızın-sözümüzün müqəddəs beşiyi, möhtəşəm türk dünyasının ən qədim yaşayış məskənlərindən olan qocaman Göyçə mahalının zəngin folklor irsinin ən maraqlı örnəklərindən biri – bu torpaqda yaranmış, əsrlərin sınaqlarından çıxaraq bu günümüzə qədər gəlib çatmış dastanlar və aşığı rəvayətləri toplanılmışdır.

ISBN-586874-138-2

©“Səda” nəşriyyatı,2001

GÖYÇƏ DASTANLARI: TÜRK EPİK SİSTEMİNDƏ DASTAN İNFORMASIYASININ FASILƏSİZLİYİ

Azərbaycan aşığı ədəbiyyatının janr çevrəsinə daxil olan müstəqil bədii fenomen kimi dastan, terminoloji işarəsindən asılı olmayaraq, əski türk xalq ədəbiyyatına bağlanır və ondan qaynaqlanır. "Dastan" adı altında dayanan ədəbi hadisə faktı əski epik ənənənin etnik işarəvi və modelləşdirici sistemini saxlamaqla bu terminlə anlaşılan ədəbi forma və məzmunu – differensial mətn tipinə transformasiya olunmuşdur. Tipoloji ədəbi hadisə kimi "dastan" IX-XI əsrlərdə formalaşmışdır.¹ Bu prosesdə islam mədəniyyətinin təsiri və bu təsirdən deformasiyaya uğrayan əski türk, iran və əcəmləmiş türk ədəbiyyatlarının iştirakı faktoru şübhəsizdir. İslamiyyətin "IV əsrdən başlayaraq İran dil və ədəbiyyatı islami bir şəkil altında inkişafa və yüksəlməyə başladı. Bu İslami İran ədəbiyyatı fəthlərin ədəbiyyatından tamamilə geniş bir ölçüdə mütəəssir olmuşdu: Dilə yeni dinin gətirdiyi bir çox kəlmələr girdiyi kimi, nəzm şəkli, vəzn, bəlağət qaydaları da geniş bir nisbətdə ərəblərdən alınmışdı. Əski İranın heca vəznindən, əski mənzum şəkillərindən, ədəbiyyat təlakkilərindən həməən heç bir şey qalmamış kimi idi; fəqət çox əski bir mədəniyyətə varis olan əcəmlər, bu müdhiş ərəb nüfuzuna rəğmən, ədəbiyyatlarında öz şəxsiyyətlərini əks etdirdilər; ərüz vəznindən yalnız öz zövqlərinə uyğun olanları aldılar, "rübai" şəklini icad və yaxud bəlkə də ehya etdilər (Ağa Ahmed Ali Ahmed, Mecma'u's-Sanayiden naklen, Risaleyi Terane, Kalküttə, 1867 s.2). Ərəb ədəbiyyatının əski və bilinən bir məhsulu saya biləcəyimiz "qəsidə" şəklinə və "qəzəl"ə bir başqalıq verdilər (F.Köprülü. İslam ədəbiyyatında mərsiyə. Yeni məcmuə, c. I., nu 18, 8 kəsım, 1917 v.d.)-ci il və bunların hamısının üstündə olaraq əski mifologiyanı canlandıraraq ərəb ədəbiyyatının tamamilə yad olduğu bir "dastan dövrü" açdılar.² F.Köprülü türk ədəbiyyatında mətn differensiallaşması və janr

1. Məhz "dastan" adlı epik mətn tipi nəzərdə tutulur – H.İ.

2. F.Köprülü. Türk edebiyatında ilk mütasavviflər. Diyanet işləri başkanı-
ğı yayınları. Ankara, 1991, s. 20-21.

üzlənməsi proseslərini islamiyyətdən əvvəlki və sonrakı dövrlərə ayırmaqla, kəltür sisteminin əvəzlənməsi ilə ədəbiyyatda baş verən kəmiyyət və keyfiyyət dəyişmələrini ümumən doğru aydınlaşdırsa da, İran əcəm kəltürünün rolunu xeyli qabartması ciddi arqumentlərə əsaslanmır; həm də İran-türk mədəni mühiti, ümumiyyətlə, diqqətdən kənar da qalır.

Türk eposunun mə'lum mətnləri üzərində ciddi elmi müşahidələr aparan N.Cəfərov belə nəticəyə gəlir ki, "qədim türk dastanları, əsasən, e.ə. I minilliyin ortalarında meydana çıxmışdır. Lakin epos ən'ənəsinə uyğun olaraq, daha qədim dövrlərin hadisələri, ictimai, etnik-estetik əhval-ruhiyyəsi də onlarda öz əksini tapmışdır. Aparıcı ovqat, dünyagörüşü, etnik-ictimai emosiya isə məhz dastanların formalaşdığı dövrə aiddir".¹

Müəllif onu da əlavə edir ki, "qədim türk dastanları" anlayışı şərtidir, çünki onların həcmi, mənzum, yaxud mənsur formada olması, dil-üslub xüsusiyyətləri barədə konkret mə'lumat yoxdur – mənbələrdə həmin əsərlərin, əsasən, "qısa məzmunu" və ya "süjeti" mühafizə olunmuşdur. Belə məzmun və süjetlərin özü də bir sıra hallarda ya tam deyil, ya da "müasirləşdirilmiş", müəyyən məqamları təhrifə mə'ruz qalmışdır. Çin və İran mənbələrində mühafizə olunmuş qədim türk dastanlarında (əslində, dastan süjetlərində) nəinki bir sıra motivlər, hətta adlar belə dəyişikliyə mə'ruz qalmış, türk adları Çin və İran adları ilə əvəz edilmişdir.² Türk eposunun differensiyası kontekstində etnik-mədəni çevrələri IX-XI əsrlər dövrü üçün Sibir, Türküstan (yaxud Mərkəzi Asiya), Ural-Volqaboyu, Şərqi Avropa, Qafqaz – Kiçik Asiya olmaqla lokallaşdıran N.Cəfərov "Qədim türk eposu ilə təxminən eyni dövrdə təşəkkül tapan və türkçülük təfəkkürünün ideya-estetik əsasını təşkil edən tanrıçılığı mükəmməl ideoloji mə'nəvi sistem kimi dəyərləndirir və türk mədəniyyətinin (o cümlədən ədəbiyyatının) həmin sistemdən kənar da izah etməyin mümkün olmadığını (kursiv mənimdir – H.İ.)" da qeyd edir".³

1. N.Cəfərov. Eposdan kitaba. B., 1999. s.16.

2. N.Cəfərov. Göstərilən əsəri. s.16.

3. Yenə orada. s.13.

XI-XII yüzillərdə Türkünstanın Türklərlə məskun bölgələrində İslam kùltürünün və İran ədəbiyyatının güclü tə'siri altında qalan bir türk ədəbiyyatı, Qaraxanlı Türklərinin ədəbiyyatı meydana gəldikdən sonra İranın bə'zi bölgələrində də bir türk ədəbiyyatı, oğuzların ədəbiyyatı inkişafa başladı. Tamamən fərqli coğrafi və etnik şəraitinə görə bu iki bölgədə sözügedən ədəbiyyatların inkişafı təbiətilə fərqli şəkillərdə olmuşdur.¹

Türk yazılı ədəbiyyatının inkişafında iki iri kùltür çevrəsi – Şərq və Qərb təkə tarixi-filoloji araşdırmaların aşkarlamasına görə yox, həm də ədəbi ən'ənənin güclülüyü, ədəbi mətn faktının geniş şəbəkəsi və şifahi ən'ənədə fasiləsizliyi ilə seçilir; tədqiqatçıların gəldiyi ümumi mülahizəyə görə birinci Türk-Çin, ikinci isə Türk-İran etnik-mədəni əlaqələri ilə şərtlənir. "Türklərin İslamiyyətdən öncə vücuda gətirdikləri ədəbiyyat – Çin, Hind, İran tə'siriylə vücuda gətirilən bə'zi əhəmiyyətsiz tərcümələr müstəsna olmaq üzrə – sazla söylənən xalq şe'rlərindən ibarətdir".²

F.Köprülünün islamiyyətdən öncə xalq şe'rinin söylənməsini müşayiət edən "saz"ın mövcudluğu haqqında bilginin hansı mənbəyə əsaslandığı aydın deyil. Mövcud araşdırmalar və tarixi mə'lumatlar çağdaş mükəmməllikdə olan sazı XVI əsrdən o yana keçirmir*. Türklərin İslamdan öncəki "dövrə aid bütün sosial müəssisələrində, dildə, dində, əxlaq və adətlərdə, hüquqda tamamilə qövmün ruhunu və şəxsiyyətini göstərən ibtidai bir "əsliliyyət" vardı. Çin, Hind, İran mədəniyyətləri bə'zi sahələrdəki Türklər arasında nüfuz etməyə başlamış olmaqla bərabər, bu hallar çox "az" və səthi qalmış, mərkəzdən mühitə – yə'ni fərdlərdən xalq kütləsinə keçmədiyi üçün cəmiyyət üzərində həqiqi bir tə'sir göstərməmişdir. Belə ki, o dövrlərdə Türk ədəbiyyatını təşkil edən əsərlər də cəmiyyətin başqa ünsürlərinə uyğun olaraq, yad tə'sirlərdən uzaq olmuş, qövmün bütün xüsu-

1. A.Caferoğlu. Azərbaycan edebiyatı. S. 140-217, Türk dünyası edebiyatı I, Türk dünyası araşdırmaları vakfı, 1991, s. 140.

2. F.Köprülü. Göstərilən əsəri. s.11.

* Bu mülahizə "saz" adlı musiqi alətinin əskidən mövcudluğu faktının təkzibi kimi anlaşılmamalıdır.

siyyətlərini səmimiyyətlə əks etdirmişdir. Xaqandan ən əhəmiyyətli nəfərə qədər bütün fərdlər o şe'rlərdə özlərini duyurdular. Bu dövrdəki şairlər hamısı bir-birinə bənzəyən əlləri qopuzlu (seçmə mənimdir – H.İ.) bəsit adamlardı. Oba-oba dolaşaraq ümumi, yaxud xüsusi toplanışlarda əski qəhrəmanların mənqəbələrini tərənnüm edər, milli dastanlar söylər və ya yeni hadisələr haqqında yeni türkilər bağlardılar. Bunların eyni zamanda qopuzlarıyla sehərbazlıq, falçılıq etdikləri də olurdu, "sığır" deyilən milli ov ayinlərində, "şölən"-yə'ni ümumi ziyafətlərdə, "yuğ"-yə'ni matəm mərasimində şairlər mütləq iştirak edirdilər.¹ Qeyd olunduğu kimi, məhz həmin əski ədəbiyyatı "əlləri qopuzlu adamlar" yaratdığından, onlara "saz şairləri" yox "qopuz şairləri" deyilməlidir. Bu termin fərqi deyildir, öncə qeyd etdiyimiz kimi, etnik-mədəni və ədəbi-bədii fəaliyyət sistemlərində baş verən differensial tipoloji hadisənin informasiya işarəsidir.

Beləliklə, əski xalq şe'ri üstündə yaranan ədəbiyyat tarixi-xronoloji ardıcılıq və mədəni-genetik əlaqəni itirmədən iki xüsusi tip təşkil edir:

1. Qopuz şairləri

2. Saz şairləri

Birincilərin daşıyıcı subyektini "ozanlar", ikincilərininki isə "aşıqlar" idi. Birincilər, əgər qopuzun yaranma tarixi ilə hesablasaq, "e.ə. V- III minillikdən"² b. e.-nin XV əsrinədək zamanla bağlı müxtəlif mükəmməllik səviyyələrində fəaliyyət göstərirlər. İkincilər birincilərin tamamilə təkrarı deyildilər, amma onların bə'zi keyfiyyətlərini və funksiyalarını yeni sosial-mədəni və ictimai-siyasi şəraitdə davam etdirirdilər. Birincilər Tanrıçılığın tərənnümçüsü, ikincilər isə İslamın (sufi çevrəsində olsa da) təbliğatçısı idi. Ozanın "boyladığı" (yaratdığı) "boy"la (dastanla) aşığın söylədiyi "dastan"ın fərqi "İslam redaksiyası"nda gəlib çatsa da, KDQ mətni ilə "məhəbbət dastanları"nın müqayisəsində aydın şəkildə müşahidə olunur.

1. F. Köprülü. Göstərilən əsəri. S 11

2. P. Загретдинов. Кубыз. Школа игры на Кубызе. Уфа. Белая река, 1997. С. 17.

"Boy" və "dastan"ın fərqli və oxşar elementləri çox məhdud kəmiyyətdə deyildir. Əski türk dastanı olan "boy" başdan-başa şe'rlə söylənmişdir, "yelətmə" qopuz musiqisi ilə müşayiət olunmuşdur. "Bütün bu şe'rlər türkcənin təbii vəznə olan "heca vəznə" ilə söylənirdi. Türkcənin bəlli və eyni cins hecalarının bəlli vurğulu saylarla ayrılmasından vücuda gələn bu vəznin çeşidli növləri vardı. Bunlar arasında ən az saylı, yə'ni bəsit olanlar ən əskiləri idi. Bu dövrdə müxtəlif mövzulara aid şe'rlərdən hamısının bəlli bir şəkli vardı. Türk şe'rinin bu ilk şəkil-lərində başlıca iki cəhət gözə çarpır: Birincisi şəkillərin azlığı və qısalığıdır ki, ilk dövrlərdə ədəbi şəxsiyyətlərin sərbəstcə gəlişməsi mümkün olmamasından və hər şairin mövcud şəkillərə adətən dindaranə riayətə məcbur olmasından irəli gəlirdi. İkincisi, əksərən dörd misradan meydana gələn bəndlərdə ilk üç misranın yalnız bir-biri ilə və dördüncü misranın bütün bəndlərdə qafiyəli olmasındadır ki, bu da, o cins şe'rlərin tərənnüm olunmaq üçün bir türkü "nəqarət – bağlama"sı təşkil etdiyi cəhətlə təbii daima eyni qafiyəni mühafizə etdiyini göstərir. Musiqi ilə şe'rin hələ ayrılmadığı bu ilk dövr əsərlərində, qafiyə qaydaları da çox bəsit və ibtidai idi. O qədər ki, onlara bu günkü mə'nada qafiyə adını verməkdənsə yarımqafiyə (assonans) demək daha doğrudur. Onlarda misraların son hecaları arasında uzaq bir bənzərlik qafiyənin varlığı üçün kifayət edirdi və şe'rin büsbütün asan tə'mini üçün bu əksəriyyət e'tibarilə fe'llərin təsriflənən formalarından yaradılırdı. Xülasə, məhdud, bəsit, ibtidai olmaqla bərabər bu ilk dövrdəki ədəbi məhsullar bütün bir qövmün ruhundan qopur, onun kədərlərini, nəş'ələrini tərənnüm edirdi".¹

Əski poetik sistem "dillə birgə yaranmışdır",² əski çağın poeziyası "dilin poeziyasına" bərabər olmuşdur. K.V.Nərimanoğlu-na görə, poetik sintaktik konstruksiyaların yaranmasında "təkrarların rolu aparıcıdır. Səslərin, sözlərin qrammatik forma və konstruksiyaların təkrarı ritm yaradır və həmin ritm ifadə vasitələri arsenalında özünəməxsus qanunauyğunluqlarla çıxış

1. F.Köprülü. Göstərilən əsəri. s. 12.

2. Ə.Abid. Heca vəzninin tarixi. "Maarif işçisi" jurnalı. 1927, №4, s.7.

edir".¹

Müəllif yazır ki, "DQ"-də ritm yaradan vasitələr dilin yarusları üzrədir; fonetik, leksik, morfoloji sintaktik. Və hər bir yarusun elementləri o biri yarusların vahidləri ilə dialektik əlaqədədir".² Türk ədəbi mətnləri və dil materialı üzərində dil stixiyasından və linqvistik poetika nəzəriyyəsiindən çıxış etməklə apardığı son dərəcə ciddi və dəqiq elmi müşahidə və təhlillərin nəticəsi olaraq, K.V. Nərimanoğlu əski ədəbiyyatın linqvopoetik əsaslarını aşkarlayır: "Dil ilə bədii təfəkkürün qurulmaz bağlılığı mədəniyyət tarixinin ilkin dövrlərinə nəzər saldıqda daha aydın görünür. Bu dövrdə ibtidai insan öz mə'nəvi dünyasını, hiss və həyəcanlarını ifadə etmək üçün aktiv şəkildə öz dilini zənginləşdirməli, yeni ifadə vasitələri, konstruksiyalar yaratmalı idi. Söz sənətinin bizə bəlli olan ən qədim örnəkləri-alqışlar, dualar, dastanlar və b. tarixin ilkin çağlarında dil yaradıcılığının nə qədər intensiv və mürəkkəb bir proses olduğunu aydın göstərməkdədir. Öz spesifik qanunları olan söz sənəti dili özünəməxsus şəkildə dəyişir, onun müxtəlif vahidlərinin yeni çalarlar qazanmasına, yeni əlaqələrə girməsinə səbəb olur. Bir sözlə, adi danışq dilindən tam bir sıra cizgiləri ilə seçilən bədii dil yaranır. Bu dil artıq özünün ilkin formalarında kifayət qədər inkişaf etmiş mürəkkəb bir sistemdir".³

Əski türk dastan tipi kimi "boy"un KDQ mətni islam kultürü və Şərq poetik sistemi layları altında olsa da, poetik strukturu K.V.Nərimanoğlunun aşkarladığı kimi ritm və intonasiyanın aparıcı rolunu təsdiqləyir. Ritm və intonasiya poetik informasiyanın daşıyıcısı kimi əski türk xalq şe'rində xüsusi mövqeyi ilə seçilir. Bu kontekstdə iki türk dastan tipi – "boy" və "dastan" arasındakı fərq, tarixi-poetik təkamül kimi aydın şəkildə müşahidə olunur.

Eposun tarixi-mədəni differensasiyası kontekstində türk epos təfəkkürünün inkişaf meyllərini araşdıran N.Cəfərov yazır: "Epos" sadəcə dastan deyil, müxtəlif süjetlər, motivlər verən,

-
1. K.Vəliyev. Azərbaycan dilinin poetik sintaksisi. B., ADU, 1981, s.16.
  2. K.Vəliyev. Göstərilən əsəri. s.16.
  3. K.Vəliyev. Linqvistik poetikaya giriş. B., ADU, 1989, s.7.

mənsub olduğu xalqın ictimai-estetik təfəkkürünü bütövlükdə ifadə edən möhtəşəm dastan potensiyasıdır. Onu tam halında bərpa etmək mümkün deyil, mövcud mənbələr əsasında yalnız təsəvvür etmək mümkündür ki, həmin təsəvvür ideya-estetik, poetexnoloji, lingvistik və s. komponentlərin üzvi vəhdətindən ibarətdir".¹

Dastanın eposla identik vahid olmadığı aydındır. Eyni zamanda dastan epik sistemdə avtonom hüquqlara da malikdir. Əslində dastanın mətn avtonomiyası vardır. Xalq yaradıcılığı örnəklərinin digər elementləri onun strukturunda yalnız kanonik qəliblərə dola və ya hansısa vahidi əvəzləyə bilirlər. Amma dastanın strukturu dəyişmir; çünki o sabit informasiya daşıyıcısı kimi bir işarə bütövüdür və mətn strukturunun sabitliyi həm də bununla bağlıdır. Təbii ki, şüur - gerçəklik münasibətləri səviyyəsində janr kanonikliyi qətiyyən istisna olunmur.

Türk epik sistemində istər "boy", istərsə də "dastan" türk şüurunun varlığa münasibətinin, poetik dünyaduyum və dünyadərkinin, özünün və dünyanın dildə, fikirdə və sənətdə modeləşdirilmiş, türk kodu ilə şifrələnmiş və yalnız bu kodla anlaşılan, obrazlı motivlənmiş işarələr sistemidir.

Türk folklor ən'ənəsinin "təbii ədəbiyyat"dan "sün'i ədəbiyyat"², kollektiv sənətdən fərdi və qrup sənətinə üzvlənməsi ilə artıq "sün'i sənət" səviyyəsində şifahi və yazılı ədəbiyyatın öz spesifik inkişaf qanunauyğunluqları zəminində iki bir-birindən təmamilə izolə edilməmiş müstəsna qolunun formalaşması prosesi başlanır. Xalq ədəbi yaradıcılığının üzvlənməsi prosesində üçüncü bir qol da mövcuddur; bu aşiq ədəbiyyatıdır. Həmin üzvlənmə prosesinin diaxron sxemi aşağıdakı şəkildədir:

- 1. Şifahi xalq ədəbiyyatı (folklor)*
- 2. Aşiq ədəbiyyatı*
- 3. Yazılı ədəbiyyat*

Məsələ burasındadır ki, bunların heç biri öz funksionallığını itirməyib, hər üç istiqamət öz çevrəsi daxilində yaşam hüququ-

1. N.Cəfərov. Eposdan kitaba. B., Maarif. 1999. S. 12.

2. А.Бомбачи. Тюркские литературы, введение в историю и стиль. С. 191-293. Зарубежная тюркология, М., Наука, 1986. С.191.

nu saxlayıb. Folklor əsasına yaxınlığına görə aşiq ədəbiyyatı 1-ci ilə 3-cünün arasında yerləşir. Ümumtürk ədəbiyyatı kontekstində qeyd olunan 3 qol "Oğuz-türkman ədəbiyyatı" tipini müəyyənləşdirən Oğuz-Türk ədəbi sisteminin iri struktur vahidlərini təşkil edir.

1. Folklorun bədii yaradıcılıq istiqaməti ən'ənəvilik, şifahilik, kollektivlik kimi dominant atributiv keyfiyyətlərlə səciyyələnir; folklor mətninin dil kollektivində ya ümumilikdə, ya da ən azı regional kontekstdə toplum üçün anlaşıla bilən semantik kodu və şifrəsinin mövcudluğu folklor faktının mövcudluğunu təsdiqləyən zəruri hadisədir. Konservativ folklor mühitlərində regional spesifikadan başqa, həm də əski ən'ənə yaxşı qorunur, arxaik elementlərin iştirakı intensiv xarakter daşıyır.

2. Aşiq yaradıcılığı bir tərəfdən və əsasən folklordan qaynaqlanır; onun kanonik mətn tiplərindən istifadə edir. Digər tərəfdən isə o yazılı ədəbiyyatla qismən təmasda olur. Aşiq yaradıcı şəxsiyyətdir, şairdir və öz intellektual mülkiyyətinin sahibidir. Bu mə'nada aşiq ədəbiyyatı tam folklor hadisəsi deyildir. Sadəcə olaraq, aşiq yaradıcılığı folklor çevrəsində fəaliyyət göstərir; aşiq poeziyası əsasən, xalq şe'ri üslubunda yaradılır.

3. Yazılı ədəbiyyatın mətn arsenalı mə'lum olduğundan o daha çox öyrənilmişdir. Bizim araşdırma kontekstində yazılı ədəbiyyata müraciət olunması milli ədəbi sistemin struktur elementlərini bir bütöv halında təsəvvürdə canlandırmaq üçündür. Yazılı ədəbiyyat həm milli, həm də qeyri milli ədəbi sistemlərlə əlaqədə olur və inteqrasiya prosesində iştirak edir. Aşiq yazılı ədəbiyyatın öz kanonlarına uyğun gələn bə'zi elementlərdən faydalanır.

Azərbaycan aşiq ədəbiyyatının dastan janrı zəngin və mühafizəkar folklor mühiti olan Göyçə mahalında və bu mahalda və mühitdə yetişən aşıqların yaradıcılıq irsində xüsusi mövqeyi ilə seçilir. Göyçə dastanları göyçəli saz-söz ustalarının yaratdığı dastan yaradıcılığını bildirir və ona bərabər anlamda işlədilmişdir; bu da öz növbəsində Azərbaycan dastanlarının ümumi fonduna daxil olan milli epik informasiyanın regional mətn variantlarıdır.

Dastanların görkəmli tədqiqatçısı prof. M.H.Təhmasib aşiq

yaradıcılığının Göyçədəki mövqeyinə yüksək qiymət vermişdir: "Özünəməxsus təbii gözəlliklərə malik olan Göyçə əsrlərdən bəri sazın və onun köməyi ilə yaradılan, müşayiəti ilə ifa edilib yaşadılan sözün ən isti, ən mehriban ana qucaqlarından biri olmuş, indi də belədir, şübhəsiz ki, gələcəkdə də uzun müddət belə olacaqdır. Mübaligəsiz demək olar ki, bu mahalda saz çalmaq, söz deməyi heç bacarmayan adama ancaq nadir hallarda təsadüf olunur. Əksəriyyəti aşılıq ən'ənələrinin ən incə sirlərinə vaqif olanlar təşkil edirlər. Bu sənətin bu yerlərdə belə dərin kök atıb, belə geniş yayılması, hətta sözün dəqiq və tam mənasında məişətə daxil olması mahalın təbii şəraiti, coğrafi mövqeyi və yadagəlməz uzaq keçmişlərdən bəri burada yaşayan qəbilələrin, tayfaların yaradıcılıq ən'ənələri ilə bağlıdır. Təsədüfi deyildir ki, xüsusilə "Dədə Qorqud Kitabı"nda, başqa şəkildə deyilsə, bu günkü aşığın qədim əcdadı hesab edilən Ozan yaradıcılığı nümunələrində işlənən bir sıra arxaikləşmiş sözlər, ifadələr burada indi də yaşamaqdadır. Belələrinə misal olaraq heç olmazsa, qarğı, mizraq, şülən, hoşal, say, yalavımaq, bəhri, orğan, bayğu (seçmə mənimdir – H.İ.) və onlarca başqalarını göstərmək olar. XIX əsrin sonları XX əsrin əvvəllərində qoşulmuş şe'rlərdə bu qədər arxaikləşmiş sözlərin və qədim qəbilə-tayfa inamları ilə bağlı əlamətlərin mövcudiyyəti bu yerlərdə aşıq sənətinin nə qədər uzaq keçmişə malik olduğunu əsaslandıran dəlillərdən biridir".¹

Görkəmli tədqiqatçının sözlərinə söykənərək onu da deyə bilərik ki, Göyçədə dastan yaradıcılığı bu regionun coğrafi, təbii şəraiti ilə, ən başlıcası isə uzaq keçmişdən bəri bu ulu diyarda yaşamış, tarixdə öz sözünü demiş tayfaların, qəbilələrin yaradıcılıq ən'ənələri ilə möhkəm şəkildə bağlı olmuşdur. Onu da göstərmək lazımdır ki, aşıq sənətinin müxtəlif mühitləri, regionları bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə yaranıb, inkişaf etməmişdir, bir-biri ilə ayrılmaz bağlılıqda olmuşdur. Ona görə də bu bölgüləri şərti, formal saymalıyıq. Eyni fikri dastan yaradıcılığı ilə bağlı da söyləmək olar. Ancaq bunlarla yanaşı, onu da

1. Təhmasib M.H. Gözəllik nəğməkarı. "Azərbaycan" jur. 1971. №10, səh.176.

qeyd etmək lazımdır ki, aşiq yaradıcılığının ayrı-ayrı mühitlərində ümumi cəhətlərlə yanaşı, regionla bağlı ən'ənələr də özünü göstərir. Daha doğrusu, hər bir aşığın özünün repertuarı olduğu kimi, hər bir regiona məxsus müəyyən yaradıcılıq ən'ənələri, aşiq repertuarı da olmuşdur, bu da ona digər mühitlərdən seçilməyə əsas verir. Bu mə'nada Göyçə dastan yaradıcılığı öz ən'ənələri ilə seçilən, xüsusi yeri olan mühitlərdən biridir. Burada Azərbaycanın digər bölgələrində də sevilən, yeri olan dastanlar da mühüm yer tutmuş, variantlaşmış, ayrı-ayrı ustad aşıqların repertuarında yaşamışdır. Bununla yanaşı, Göyçə mahalında sırf bu mühitlə, bu mühitin yetişdirib boya-başa çatdırdığı sənətkarların həyatı, sənəti, dövrü ilə bağlı dastanlar da yaranmış, formalaşmış və bunlar Göyçə aşıqlarının repertuarında xüsusi yer tutmuşdur. Biz tədqiqat prosesində daha çox ikinci yaradıcılıq ən'ənəsi üzərində dayanıb bu regionun aşiq dastan yaradıcılığının səciyyəvi xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə çalışacağıq.

Bu ulu diyarın yaradıcılıq ən'ənələri və aşiq sənəti üzrə geniş tədqiqatlar aparan prof. Qara Namazov qərb aşiq mühitlərinin özünəməxsus xarakterini belə səciyyələndirmişdir: "Göyçə, Borçalı, Tovuz, Şəmkir, Qazax, Gədəbəy və Kəlbəcər mahalları saray tə'sirindən uzaq olmuş, bu oğuz elatı yayı yaylaqda, qışı aranda keçirmiş, aşiq da bu elatın arasında onun mə'nəvi zövqünü oxşamış, adət-ən'ənəsini, yurdsevərliyini, qəhrəmanlığını, sevgisini və ümumən tarixini bədii şəkildə yaşada bilmişdir".

Müəllif "Göyçə diyarında böyük bir aşiq nəslı, aşiq məktəbi şöhrətləndiyini" qeyd edir.¹

Mə'lum olduğu kimi, "dastan" sözü hadisə, əhvalat, təsvir, tə'rif, tərcümeyi-hal, bə'zən də tarix kimi mə'nalarda işlənmiş, sonralar isə hekayətnamələr adlandırılmışdır. "Dədə Qorqud kitabı"nda bu, mə'lum olduğu kimi "boy" adlanır. Aşıqlar, onların dinləyiciləri isə buna "nağıl" adı vermişlər. Aşiq üçün dastan yaradıcılığı xüsusi əhəmiyyəti olan bir ədəbi hadisədir. Xalq içərisində aşığın necə sənətkar olmasını qiymətləndirməkdə onun "dastan ehtiyatının" xüsusi rolu olmuşdur.

1. Q.Namazov. Azərbaycan aşiq sənəti. B., Yazıçı, 1984, s.5.

"Ümumiyyətlə, aşiq sənətinin, əgər belə demək mümkündürsə, özünə görə "anketi" vardır. Bu "anket" aşağıdakı suallardan ibarətdir:

- a) Ustadın kimdir?**
- b) Hansı dastanları bilirsən?**
- v) Hansı aşiq havacatını bilirsən?**
- q) Neçə qatar şe'r bilirsən?**
- d) Neçə şagird yetirmisən?**

Bu suallara alınan cavablar aşığın bir sənətkar kimi dəyərini, qiymətini üzə çıxarır.

Hər bir ustad aşiq öz yetişdirdiyi şagirdin bütün nöqsanlarına, qüsurlarına da cavabdehdir. Ustad öz şagirdinin əxlaqına, hətta özünü el içərisində necə aparmağına da məs'uldür. Ələsgər aşıqlıq sənətinin vacib şərtlərini belə izah etmişdir:

**Aşiq olub tərki-vətən olanın,
Əzəl başdan pür kəmalı gərəkdir.
Oturub-durmaqda ədəbin bilə
Mə'rifət elmində dolu gərəkdir...**

Lakin aşıqlar içərisində bu qanun-qaydaya əməl etməyənlər, onu pozanlar da az olmamışdır. Bir sıra görkəmli aşıqlar isə hələ kamilləşməmiş ustadına kəm baxan, onu saymayıb sərbəst aşıqlığa başlayanların başlarına gələn fəlakəti təsvir edən xüsusi dastanlar yaratmışlar".¹

Buradan da göründüyü kimi, dastan bilmək, dastanı ifa etmək aşığın necə bir sənətkar olduğunu qiymətləndirməkdə, üzə çıxarmaqda əvəzsiz bir me'yar olmuşdur. Aşıqların bir çoxu yeni-yeni dastanlar düzüb-qoşmuş, bununla yanaşı yaradıcılıq prosesində ən'ənəvi dastanların da müxtəlif variantlarını yaratmışlar. "Abbas-Gülgəz", "Aşiq Qərib", "Qurbani", "Əsli-Kərəm", "Şah İsmayıl", "Mə'sum-Diləfruz", "Müгим şah", "Aslan şah", "Seyidi-Pəri" kimi dastanların Göyçə variantları yaranmışdır. Bundan başqa, Göyçədə böyüyüb yüksəlmiş Miskin

1. Təhmasib M.H. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). Bakı, Elm, 1972, səh.53-54.

Abdal, Ağ Aşıq, Aşıq Alı, Aşıq Ələsgər, Aşıq Musa kimi ustad aşıqların həyatı, yaradıcılığı barədə dastanlar da yaranmışdır. Biz bu tipli nümunələr üzərində dayanırıq.

Belə dastanlardan biri "Miskin Abdal və Sənubər" dastanıdır.¹ Dastanın qısa məzmunu belədir:

"Zərgərli Məhəmməd kişinin var-dövləti başından aşır. O, ədalətli, elin xeyir-şərinə yarayan bir adam kimi şöhrət qazanmışdır. Məhəmməd kişi övladı olmadığı üçün dərd çəkir. Məhəmməd kişi də, arvadı Növrəstə xanım da ümidlərini Allaha bağlayırlar. Bir gün səhər tezdən bir dərviş onlara qonaq gəlir. Məhəmməd kişiyə bir alma verib deyir ki, bu almanı böl, yarısını özün ye, yarısını arvadın yesin. Doqquz aydan sonra bir oğlunuz olacaq, adını Hüseyin qoyarsınız. Bunu deyib dərviş qeyb olur. Məhəmməd kişi dərvişin dediyi kimi edir. Doqquz ayın tamamında Növrəstənin bir oğlu olur. Məhəmməd kişi qurbanlar kəsir, nəzir paylayır. Uşağın adını dərvişin sözünə əməl edərək Hüseyin qoydular. İllər keçir, Hüseyin böyüyür. Atasını onu özü ilə səfərə aparır. Günlərin bir günü onlar yenə səfərə hazırlaşarkən, səhər Hüseyin yuxudan oyanmaq bilmir. Dünyagörmüş bir qoca deyir ki, ona yuxusunda buta verilir. Yuxuda ona Təbrizli Sövdəgər Mahmudun qızı Sənubər buta verilir. Hüseyin yuxudan ayılır, əvvəl dinib danışmır, sonra sazını əlinə alıb ona buta verildiyini, butasının dalınca gedəcəyini bildirir. Anası Növrəstə xanım onu yolundan saxlamaq istəyir, ancaq Miskin Abdal sözündən dönmür. Başa düşürlər ki, onu saxlamaq mümkün deyil. Uzun Qasımı da ona qoşub yola salırlar. Miskin Abdalla Qasım gəlib iki yol ayrıcına çatırlar: biri piyada, o biri gəmi yolu. Onlar gəmi yolunu seçirlər. Gəmidən düşüb bir kəndə yetişirlər. Meydanəli adlı bir kişinin evində qonaq qalıb təzədən yola başlayırlar. Dərələyəz ellərindən keçəndə çəmənlikdə bir qıza rast olurlar. Cəvahir adlı gözəl bir qız onlara tərif deməsini xahiş edir. Miskin Abdal onların arzusunu yerinə

1. Azərbaycan folkloru antologiyası. III kitab. Göyçə folkloru (top., tərt. edənə və ön sözün müəllifi Hüseyin İsmayılov), Bakı, "Səda" nəşriyyatı, 2000, səh.389-441; "Göyçə dastanları"ndan gətirilən bədii nümunələr göstərilən mənbədəndir. Bundan sonra yalnız səhifə göstəriləcək – H.İ.

yetirir. Qızlarla sađollaşıb Naxçıvana tərəf üz tuturlar. Ağrıdağına çatanda Miskin Abdal dağa bir tə'rif deyir.

Naxçıvana çatanda mə'lum olur ki, adı, səxavəti dillərdə dastan olan İsgəndər bəy oğluna toy eləyir. İsgəndər bəy qırx günlük toya bir neçə aşiq çağırılmış. Miskin Abdal da toya çağırır, onu hörmətlə qarşılıyıb, sonra da yola salır. Gedəndə onlara at bağışlamaq istəyir, ancaq Miskin Abdal piyada getməyi niyyət etdiyini bildirir.

Miskin Abdala buta veriləndə Sənu bər xanıma da buta verilibmiş. O, bunu Gülçöhrə adlı xidmətçisindən başqa heç kimə söyləmir. Atası isə Sənu bər xanımı Bəzirgan Qeysərin oğlu Cümşüdə vermək istəyir. İlan Mahmud deyir ki, İsfahana sövdəgərliyə gedirəm, qayıdan kimi hər şeyi qurtarıq.

Sənu bər xanım isə butası Hüseyini səbirsizliklə gözləyir. Təbrizdə Gülçöhrə Miskin Abdalla Qasımı evlərinə qonaq aparır. Onlara bir qarının evində qalmağa yer tapır.

Sənu bər xanım Miskin Abdalla Qasımı evlərinə çağırır. Sənu bərin anası Səlbinaz xanım əhvalatdan xəbər tutur. Miskin Abdal sınağa çəkir, onun ağıllı, cəsarətli bir oğlan olduğunu görür. Deyir ki, ümidinizi haqqa bağlayın, Mahmud çətin adamdır, çətin ki, razı ola. Ancaq Tanrı nə yazıbsa, o da olacaq. Miskin Abdal, Qasım, Gülçöhrə hər gecə Sənu bər xanımın otağına gəlir, yeyib-ıçır, çalıb-oxuyur, səhərə yaxın evlərinə qayıdırlar. Miskin Abdalla Sənu bərin məhəbbəti dillərə düşür. Bəzirgan Qeysərin oğlu Cümşüd də bundan xəbər tutur. O, bir gecə Sənu bər xanımın yanına getmək istəyəndə Miskin Abdalın qızın yanında olduğunu görür. Nərdivandan yıxılır, xonçası dağılır. Sonra qaçıb gedir. Sənu bər xanım onu tanıyır. Miskin Abdala bir müddət gözə görünməməyi tapşırır. Cümşüd isə əhvalatı atasına bildirir. O da Sövdəgər Mahmud qayıdan kimi əhvalatı ona danışır. Mahmud Miskin Abdal çağırıb fikrindən dönməsini tələb edir, ancaq onu fikrindən döndərə bilmir. Onu Qasımla birlikdə zindana saldırır. Sənu bər xanım bundan xəbər tutub dərdə düşür, anası ona səbrli olmağı tövsiyə edir. Bəzirgan Qeysər də toya hazırlaşır. Toya bir neçə gün qalmış İlan Mahmud yuxu görür: bir dərviş ona deyir ki, Miskin Abdal da, Qasım da dustaqlıqdan azad elə, yoxsa gözlərini oyaram. İlan Mahmud

qəm dəryasına batır, ancaq dustaqları azad eləmir. İkinci, üçüncü gecə yuxusu təkrar olunur. Yuxudan hövlnak oyanır. Gözlərinin altında və boğazında barmaq izləri görür. Qorxuya düşən İlan Mahmud pəhləvanlarına Miskin Abdalla Uzun Qasımı meşəyə aparıb öldürmələrini və qanlı köynəklərini gətirmələrini tapşırır. Pəhləvanların ürəyinə rəhm gəlir. Deyirlər ki, bu qanı Allah bizə bağışlamaz. Cəlladlar onların alt köynəyini dovşan qanına bulayıb İlan Mahmuda aparırlar, onlara da deyirlər ki, buradan çıxıb gedin. Miskin Abdalla Qasım Qaçaq Mehdiyə yanına yola düşürlər. Qaçaq Mehdi əhvalatdan xəbər tutub onlara təskinlik verir, toyun qırxıncı günü kəcavə bəzənir, Sənubər xanımı kəcavəyə mindirirlər. Bu vaxt əli qılınclı oğlanlar toyu dövrəyə alırlar. Bir nəfər deyir ki, bəy hardadır, onunla güləşmək istəyənlər var. Qaçaq Mehdi şərt kəsir ki, kim kimə qalib gəlsə, Sənubər xanım onun olmalıdır. Cümşüd əlacsız qalib ortaya çıxır, Miskin Abdal onu yixir, Cümşüd qaçıb gedir. Mahmud ortaya çıxıb mane olmaq istəyəndə Qaçaq Mehdi Mahmudu öldürür. Qaçaq Mehdi onları öz obasına aparıb, yeddi gün, yeddi gecə toy edir. toydan sonra Qaçaq Mehdiyə adamları onları Naxçıvana qədər ötürüb qayıdır. İsgəndər bəy də burada toya başlayır. Dərələyəzə çatanda soraqlayıb Cəvahiri tapırlar. Onunla nişanlısı Lətifin toyu ötən payızda olubmuş. Burada da şadlıq məclisi keçirirlər. Dərəçiçəkdə Meydanəli kişinin evində qonaq olurlar. Atasına xəbər göndərirlər. Məhəmməd kişi gəlib çıxır. Axır ki, gedib Zərgərliyə çatırlar. Şadlıq, toy təzədən başlayır, qırx gün, qırx gecə toy olur. Miskin Abdalla Sənubər xanımın Qasım ilə Gülçöhrənin kəbini kəsir. Gülçöhrənin qardaşı Mədətlə Naxçıvanlı İsgəndər bəyin qızı Yasəməninin isə kəbini Təbrizə niyyət olunur. Toyun axırıncı günü aşiq sədəfli sazını sinəsinə basıb duvaqqapma ilə toya öz xeyirduasını verir".

Bu dastan Miskin Abdalın şe'rləri əsasında sonrakı aşıqlar tərəfindən yaradılmışdır. Mə'lum olduğu kimi dastan yaradıcılığında bir neçə yol olmuşdur. Bu məsələ ilə bağlı bir çox tədqiqatçılar maraqlı mülahizələr söyləmişlər. Belə mülahizələrdən biri prof. F.Qasımzadəninidir. Onun fikrincə, dastanların bir qismi ustad aşıqların qoşquları əsasında sonrakı aşıqlar

tərəfindən yaradılır: "Beləliklə, dastanda iki üslub yaşayırdı. Dastanın "yurd" adlanan nağil hissəsi dastanın müəllifinə, şe'r hissəsi ustad xalq aşığına aid olurdu".¹

Prof. M.Seyidov da "Abbas-Gülgəz", "Xəstə Qasım" dastanlarının Tufarqanlı Abbasın və Xəstə Qasımın şe'rlərindən istifadə ilə sonrakı aşığılar tərəfindən yaradılmış olduğu fikrini irəli sürür.²

Dastan yaradıcılığının müxtəlif yolları barədə akademik H.Arashlı, M.İbrahimov və başqaları da müxtəlif fikirlər söyləmişlər. Bu barədəki mülahizələri ümumiləşdirən prof. M.H. Təhmasib o qənaətə gəlir ki, dastanların ustad aşığıların şe'rləri əsasında ad-sanı mə'lum olmayan başqaları, əksər hallarda isə şagirdlər tərəfindən yaradılmış olduqlarını ümumiləşdirmək, bunu əsas usul kimi qəbul etmək ustadları dastançılıq qüdrətindən məhrum eləmək, dastançılıq qabiliyyətini ustadlardan alıb, ustad olmayan şagirdlərə bağışlamaq kimi bir şeydir. Bu barədəki fikrini davam etdirən tədqiqatçı yazır:

"Lakin bir qədər ətraflı araşdırmalar aydın göstərdi ki, bu, bizim mə'lum-məşhur ustad aşığılarımıza qarşı haqsızlıq, dastançılıq kimi mühüm bir yaradıcılıq prosesini isə görkəmli, qüdrətli sənətkarların əlindən alıb, təsadüflərə bağlamaq kimi yanlış bir yoldur. Məgər süjetli, konfliktli, sürətli, səciyyəli, aşığılmə'shuqəli, "bağlama" və "açma"lı, "duvaqqapma" və "ustadnamə"li dastan yaratmaq kiçik şe'rlər, qoşmalar yaratmaqdan çox asandır mı ki, bu ikincini ustadlara, birincini isə "namə'lumlar"a bağlayırıq?"

Akad. H.Arashlı aşığı yaradıcılığında bu problemə toxunaraq dastanlarımızın üç yolla yarandığını söyləmişdir. H.Arashlıya görə, bu yollardan birincisi budur ki, "bə'zi dastanlarda həqiqətən tarixdə yaşamış şəxsiyyətin adı ilə bağlı müasirlərinin yaratdığı şe'rlər həmin dastanın əsasını təşkil edir". Tədqiqatçı bu yolla yaranmış dastanlara misal olaraq "Koroğlu"nu göstərir. Bizcə

1. Qasımsadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. ADU-nun nəşriyyatı, Bakı, 1956, səh.137.

2. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. I cild, Bakı, EA nəşriyyatı, 1960, səh. 485-500.

*bu hökm bir qədər dürüştəşdirilməlidir. Burası doğrudur ki, "Koroğlu" eposunun yaranmasında bir çox aşiq və aşiq məktəbinin rolu olmuşdur. Lakin bu dastanların əsası bizcə, Koroğlu adlı, yaxud Koroğlu ləqəbli, təxəllüslü, ayamalı bir şəxsiyyətin özü tərəfindən qoyulmuşdur."*¹

Dastan, dastan yaradıcılığı barədə ayrı-ayrı əsərlərində, müxtəlif təhlil proseslərində dönə-dönə söhbət açan M.H.Təhmasib bu barədəki fikirlərini dəqiqləşdirməyə çalışmış, mülahizələrini konkret nümunələr əsasında inkişaf etdirmiş, dastan yaradıcılığının orijinal olduğu qədər də çox mürəkkəb bir yaradıcılıq prosesi olduğunu göstərmişdir. Müəllif fikirlərini davam etdirərək göstərir ki, məharətli, ustad aşıqların içərisində dastan yaratmayanlar da olmuşdur. Dastanlarımızın bir qismi şəxsən dastan yaratmamış belə sənətkar aşiq şairlərin başqaları tərəfindən dastanlaşdırılması yolu ilə yaradılmışdır.

"...Aşiq yaradıcılığı ilə, aşiq mühiti ilə, görkəmli aşıqların həyatı ilə az-çox tanış olanların hamısı bilir ki, bədahətən söz demək qabiliyyətinə malik bütün aşıqların tərcümeyi-halı müxtəlif əhvalatlar, macərəlarla dolu olur. Belə aşıqlar çox gəzir, çoxları ilə görüşüb-deyişir, çox zaman da yuxarıda deyildiyi kimi özünə qürrələnlər tərəfindən deyişməyə dəvət olunur." Hər belə deyişmə isə bir əhvalat, bir macərə kimi dillərə düşür, rəvayət şəkli alır, hətta ustad aşıqlar "mərd ərənlərin, ustadların başına gəlmiş" bu əhvalatları öz şagirdlərinə də bir dərs kimi keçir, əbədiləşdirirlər. Aşığın nüfuzu, şöhrəti artdıqca belə əhvalatlar da çoxalır.

...Bizcə, dastanlarımızın bir qismi, yuxarıda deyildiyi kimi, belə rəvayət, macərələrin sonra gələn dastançı və yaxud improvizator tərəfindən təkmilləşdirilməsi yolu ilə yaradılır. Şübhəsiz ki, bu təkmilləşdirmədə rəvayət sahibinin qoşmalarından da istifadə edilir".²

"Miskin Abdal və Sənubər" dastanının da bu yolla yaradıldığını, sonrakı dastançı və yaxud improvizator ifaçılar tərəfin-

1. Təhmasib M.H. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər), Bakı, Elm, 1972, səh.19-20.

2. Təhmasib M.H. Göstərilən əsəri. səh. 86-87.

dən təkmilləşdirilmə yolu ilə yayıldığını söyləmək olar. "Miskin Abdal və Sənubər" dastanının şe'rləri də əsasən ustad sənətkar Miskin Abdalın özünə məxsusdur. Bu dastan Göyçəli 68 yaşlı Hacı Bayramovdan 1997-ci ildə yazıya alınmışdır. Dastanı məhəbbət dastanları sırasına daxil etmək olar. Ancaq dastan bə'zi ünsürlərinə görə ən'ənəvi məhəbbət dastanlarımızdan bir qədər fərqlənir, daha doğrusu, "Miskin Abdal və Sənubər" dastanı bə'zi xüsusiyyətlərinə görə məhəbbətlə qəhrəmanlıq hüddündə dayanan dastanlara yaxınlaşır.

"...Məhəbbət dastanlarımızın demək olar ki, hamısının, Kitabı-Dədə Qorqud" və "Koroğlu" kimi qəhrəmanlıq dastanlarımızın bir sıra boy və qollarının əsas məzmunu, yə'ni süjeti qəhrəmanın öz butasına çatmaq uğrunda apardığı mübarizənin təsvirindən ibarətdir. Bu süjeti, macəranı, əhvalatı əsasən dörd hissəyə bölmək olar:

- 1. Qəhrəmanın anadan olması və ilk tə'lim-tərbiyəsi;*
- 2. Qəhrəmanların, yə'ni aşıq və mə'suqənin buta almaları;*
- 3. Qarşıya çıxan maneələr və onlara qarşı mübarizə;*
- 4. Müsəbiqə və qələbə.*

Bir sıra nağıllarımızda gələcək qəhrəmanın ana bətninə düşməsi əksərən qeyri-adi, qeyri-təbii, e'cazkar şəkildə baş verir. Nisbətən qədim dövrlərlə əlaqədar, yə'ni çox uzaq keçmişlərlə səsleşən süjetlərdə bundan hətta atanın heç xəbəri də olmur. Bir içim sudan, su üzündə bir parça köpükdən, dərvişin, cadugərin ağzının suyundan, bir yarpaqdan, bir gülü, çiçəyi iyləməkdən, bir almanı, bir narı və ya başqa bir meyvəni yeməkdən, bir nəfəsdən, yaxud da bir quru kəllənin tozundan ana hamilə olur, vaxti-müəyyəndən sonra doğulan uşaq da əksərən fəvqə'adə xüsusiyyətlərə malik olur."¹

"Miskin Abdal və Sənubər" dastanının da qəhrəmanı qeyri-adi şəkildə dünyaya gəlir. Zərgərli kəndinin adlı-sanlı sakini Məhəmməd kişinin "sürüsü su bulandırır", "ilxısına yer tapılmır", ancaq onun övladı olmur, bu dərd onu da, arvadı Növrəstə xanımı da çox kədərləndirir. Səxavətli, xeyirxah ər-arvadın

-----
1. Təhmasib M.H. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər), Bakı, "Elm", 1972, səh. 65.

istəyi mö'cüzəli şəkildə həyata keçir:

"Bir gün savax-savax qapı döyüldü. Məhəmməd qapıyı açdı. Qapıda üzünən, gözünən nur tökülən bir dərviş dayanmışdı. Salam-ələykümdən sonra Məhəmməd dərvişə xoş gəldin deyif, onu evə də'vət elədi. Dərviş dedi:

– Oğul, bil və agah ol. Savax-savax sana qismət gətirmişəm. Al, bu almanı yarıya böl, arvadınan ye, Doqquz aydan sonra bir oğlunuz olajax. Adını Hüseyn qoyarsınız. O biri adını özü qazanacax.

Məhəmməd qocadan almanı alif dedi:

– Bava dərviş, dayan, nəzirini gətirim.

Dərvişin bu gəlişinnən çox sevinən Məhəmmədin evə girməyinnən çıxmağı bir oldu. Onun bir əlində qocanın verdiyi alma, o biri əlində qızıl varıydı. Dərviş isə qapıda yoxuydu. Elə bil dərviş bir tikə əppəy oluf göyə çəkilmişdi. Məhəmməd nə qədər axtardı, nə qədər soraxladisa, dərvışdən xəvər verən olmadı. Məhəmməd kor-peşiman evə qayıtdı. Başına gələnnəri arvadına danışdı. Sonra da dərviş dediyi kimi almanı ortadan ikiye böldü. Yarısını arvadına verdi, yarısını özü yedi.

Vaxt gəlif, zaman yetişdi. Növrəstə doqquz ay, doqquz gün, doqquz saat, doqquz dəyqədən sonra bari-həmlini yerə qoydu. Məhəmmədin bir oğlu oldu" (səh, 391-392).

Nağıllarda qəhrəmanın mö'cüzəli doğuluşu üzərində tədqiqat aparan Oruc Əliyev bu motivin digər örnəklərində, o cümlədən qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanlarında da mühüm yer tutduğunu və bunun əski inamlarla bağlı olduğunu yazır.

"Həmin mifoloji elementlər nağıllarımızı folklorumuzun başqa janrları ilə, o cümlədən, mif və dastanlarımızla da yaxınlaşdırır. Bu isə bu uyğunluğun əski qaynaqlardan irəli gəlməsini ehtimal etməyə əsas verir."¹

"Miskin Abdal və Sənubər" dastanının analoji motivləri də bu baxımdan diqqəti çəkir. Alma verən dərviş əvvəlcədən uşağın adını deyib, o biri adını isə özünün qazanacağını bildirir.

Mə'lum olduğu kimi, adqoyma təsadüfi olmayıb əski inam-

1. Oruc Əliyev. "Kitabi-Dədə Qorqud" və Azərbaycan folkloru. Bakı. Elm, 1999, səh. 15-16.

larla bağlıdır.

"Adqoyma motivi dastanlarda qəhrəmanın epik bioqrafiyasını tamamlayan magik xeyir-dua kimi semantik yüklüdür. Qəhrəmanlıq dastanlarından aydın olur ki, qəhrəmana magik adla yanaşı, yenilməz güc də verilir (məsələn, "Alpamiş"da yeddi yaşlı uşaq oxla Əsgər dağını uçurur. Həzrət Əli uşağa Alpamiş adını verir. Sonra əlini uşağın kürəyinə vurmaqla onu oxbatmaz, qılınckəsməz edir). Belə magik aktı başqa dastanlarda Xızır, dərviş, qırx ərənlər icra edirlər.

*Adqoyma mərasiminin magig, mifoloji səciyyəsinə tədqiq edən bir çox alimlər onu şamançılıqla əlaqələndirirlər. Onların fikrincə, adalma gəncin kişilər cəmiyyətinə daxil olmasıdır. Şaman mətnlərində şaman olma mərasimindən sonra şamanın ad alıb şaman kimi yenidən qurulması dastanlarda qəhrəmanın yeni ad alıb, yeni status qazanması ilə üst-üstə düşür."*¹

"Miskin Abdal və Sənubər" dastanının qəhrəmanı qeyri-adi doğuluşu ilə seçildiyi kimi, buta verildikdən sonra da bir çox qeyri-adi keyfiyyətlərə yiyələnir.

Dastan qəhrəmanlarına müqəddəs bir şəxs tərəfindən "buta" verilir. Prof. M.H.Təhmasib "buta" sözünün çoxmə'nalı söz olub, qönçə, gül, budaq, nişanə mə'nalarının olduğunu, dastan süjetinin ikinci hissəsinin "buta"nın meydana çıxması ilə başladığını, qəhrəmanların bir-birini yuxuda görüb aşıq olmalarının çox qədim ədəbi priyomlardan olduğunu yada saldıqdan sonra yazır:

*"...Hər hansı bir sevgi macərəsi məhəbbət süjetinin son nöqtəsidir. İslamiyyətin qayda-qanunlarına tam riayət etmək belə əsərlərdən əl çəkmək demək idi. Bizcə, dastan yaradıcıları bu çətinliyi aradan qaldırmaq üçün çox düşünmüş, nəhayət, dindən icazə almaq yolu ilə işin içindən çıxmaq qərarına gəlmişlər ki, bunun üçün də qəhrəmanların bir-birini yuxuda görməsi motivi ilə onları bir-birinə "buta" eləmək priyomları birləşdirilmişdir."*²

1. Füzuli Bayat. Oğuz epik ən'ənəsi və "Oğuz xaqan" dastanı. Bakı: Sabah, 1993, səh. 21.

2. Təhmasib M.H. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər), Bakı, Elm, 1972, səh. 69.

Mə'lum olduğu kimi, qəhrəmana yuxuda butanı Xızır, nurani dərviş, daha sonralar Həzrət Əli verir. "Miskin Abdal və Sənu-bər" dastanında bu motiv belədir:

"Bütün günü gözdədilər, gecə də gəlif keşdi. İkinci gün də axşama çatdı, ancaq Hüseyin qalxmadı ki, qalxmadı. Bu xəvəri eşidif-bilən qohum-əqrəba da bir yandan axışif gəlirdi. Axırda bunnarın arasından dünyagörmüş bir qoca irəli yeriyif dedi:

– Ay camaat, narahat olmuyun! Ona yuxusunda haxdan buta verilir. O, haqq aşığı olacaq. Üş günün tamamında ayılacaq.

Qərəz, hamı üş günün tamamını gözdəməyə başladın görək Hüseyinin başına nələr gəldi. Hüseyin baş yastığa atan kimi aləmi-röyada gördü ki, onun otağında bir nurani dərviş peyda oldu. Onu İsfahana aparmaq istiyən atası Məhəmməd kişiyyə üz tutuf dedi:

– Sən hələlik heş yerə getmə, Hüseyini mən özüm Təbrizə aparajam. Təbrizdən qayıdana qədər gözdə. Bunu deyif, qoja Hüseyini yanına alif onnan neçə-neçə dərələr keşdi, dağlar aşdı, ormannar dolaşdı. Kənddərdə, şəhərrərdə oldu. Onnar yollarda qara-borana düşdülər, quldurrardan sağ-salamat qurtarif, gəlif uca bir dağın başına çıxdılar. Olannan, qalannan yeyif, dağların dupduru sularından içif dincəldilər. Buradan baxanda hər tərəf aydın görünürdü. Buradakı gözəllikləri seyr etdikcə, az qalırdı Hüseyinin ürəyi qopuf düşsün.

Bir az dincələnnən sonra bava dərviş dedi:

– Eşit oğul, diqqətnən qulağ as. Bizə lazım olan yerə gəlif çıxmışix. Bir azdan Təbrizi də görəjəksən. Sənin gələcək taleyin bu torpaxnan bağlıdı. O, qəflətən əlindəki badəni Hüseyinə uzadıf dedi:

– İç, oğlum, iç badəni!

Hüseyin bir addım geri çəkilib dili dolaşa-dolaşa dedi:

– Bava dərviş, mən müsəlmanam, şərab bizə haramdı!

Dərviş dedi:

– İç, oğlum. Bu şərab deyil, eşq badəsidi. Sən çox-çox çətinliklərdən keçəjəksən, çox əzaflardan qarşılaşajaxsan. Eşqin yolunda sana miskin də deyəcəklər, abdal da. Sən hər bir çətinlikdən keçif, ucalara qalxajaxsan. Mənim kimi bir kəramət sahibi, övliya olajaxsan. Bu günnən Miskin Abdal adınnan dola-

şajaxsan, bütün dünyanı. Bu haqqın əmri, Tanrının istəyidi.

Hüseyn nurani qojanın əlindəki badəni istər-istəməz alif başına çəkdi. Dünya gözündə nura boyandı. Halı dəyişdi. Ürəyi həsrətnən döyünməyə başladı. Elə bil başqa bir aləmdəydi.

Baba dərviş sağ əlini irəli uzadıf, şəhadət və orta barmağını haçalayıf dedi:

– Bala, bax gör, barmaqlarımın arasınnan nə görünür?

– Bava dərviş, gözəl bir şəhər. Şəhərdə gözəl bir saray, sarayda gözəl bir qız.

Bu sözləri deyif qurtaran kimi, bihuş oluf yerə yığıldı. Dərviş onun üzünə su töküf ayıldı. Əlini başına çəkif dedi: –

Eşit oğul. Həmin gördüyün şəhər Təbrizdi. O saray Sövdəgər Mahmudun evidi. Ona qəddarlığına görə İlan Mahmud da deyillər. Orada gördüyün o gözəl, İlan Mahmudun qızı Sənubər xanımdı. Səni ona, onu da sənə buta verdim. Gözlərini yum, aç.

Hüseyn gözdərini bava dərvişin dediyi kimi yumdu. Açanda evlərini, bu üş günü onun ayılmasını həsrətnən gözdüyən atasını, qohum-qonşularını, dost-tanışdarını gördü" (səh 393-394).

Hüseynlə bərabər nurani dərviş Mahmud sövdəkərin qızı Sənubər xanıma da oğlanı göstərir, ona da eşq badəsini verir.

Dastanlarımızda yuxuda qəhrəmana buta verilməsi məsələsinə toxunan prof. Mürsəl Həkimov göstərir ki, əlbəttə, yuxu, buta məsələsinin bu cəhəti vardır, ancaq onu bütünlükdə bədii priyomla bağlamaq o qədər də düzgün deyildir. Bu barədə fikrini əsaslandırmağa çalışan müəllif xalq ədəbiyyatında, xüsusilə dastanlarda yuxu, yuxugörməyə və ustad-dədə aşıqlar haqqında işlədilən "haqq aşığı", "şeyx", "ürəklər oxuyan", "bilici"usta baba" və s. ifadələrə sıx-sıx rast olunduğunu göstərir.

"Dastanlarımızda" rə'yalar maddi aləmin gerçəkliyi ilə bağlıdır. Rə'yada buta alma fizioloji oyanma ilə ələqadar olan ideal bir təzahürdür ki, aşiq mə'suqəsini ideya gerçəkliyində görə bilir. Bu baxımdan "Kitabi—Dədə Qorqud", "Koroğlu" kimi qəhrəmanlıq dastanları, "Bənidaş şəhərinin sirri", "Aldərviş" nağılları, "Danatma mərasimi", "İrvaham", "Novruz", "Tahir-Zöhrə", "Lətif şah", "Əmrəh", "Heydər bəy", "Nəcəf-Pərzad" və b. onlarca məhəbbət dastanları diqqəti cəlb edir.

*Bizə elə gəlir ki, yuxunun dini qayda-qanunlarla, xüsusilə, islamiyyətin gətirmiş olduğu hicabla əlaqədar olması bədii priyom ola bilər. dastançı aşıqlarımızın əsərlərindən də göründüyü kimi, hadisələrin sonrakı mərhələlərində heç bir dini yasağa rast gəlmirik. Bu mə'nada aşıqın mə'suqəsini yuxuda görməsi kimi bədii təfəkkür detalları xalq yaradıcılığına qanuni tərzdə daxil olduğundan, din onun qarşısında acizdir."*¹

Ancaq onu qeyd etməliyik ki, dastanlarımızda geniş yayılmış "buta verilməsi" nə sadəcə bir priyom kimi yanaşmaq bəlkə də doğru olmazdı. çünki burada əski köklərə bağlılıq vardır. Elə buna görə də buta almış qəhrəmanlar öz qeyri-adilikləri ilə başqalarından seçilməyə başlayırlar. Belə qəhrəmanlar çətin sınaqlardan asanlıqla çıxırlar. Dastan qəhrəmanlarına buta verilməklə bərabər, onlara həm də vergi verilir, mö'cüzəli qabiliyyətə sahib olurlar. Miskin Abdal da belə vergiyə yiyələnir. Buta alana qədər söz deyib, saz çalmayan qəhrəman artıq saz çalib, söz qoşur. Onun qarşısında çox aşıqlar aciz qalırlar.

Yuxudan oyanan Hüseyn sazını istəyir, sazını alan kimi sinəsinə basıb ürək sözlərini söyləyir:

*"... Dərviş bavam verdi eşqin camını,
İçif atəşdərə saldı canımı,
Uçurdu könlümün xanimanını,
Gördünüz eşqi-hal bu səhər məni.*

*Gedirəm, bu yoldan dönən deyiləm,
Od tutuf yananam, sönən deyiləm,
Bir cəmərd iyidəm, zənən deyiləm,
Doğufdu anadan anam ər məni.*

*Hamıya könüldən yetirəm salam,
Unudun o adı, Miskin Abdalam,
Bir eşqin yolunda zəlili-xaram,
Eyləyir vətənnən dərbədər məni". (səh.395)*

1. Həkimov M. Azərbaycan aşıq ədəbiyyatı, Bakı: Yazıçı, 1983, səh. 140-141.

Yuxuda buta verilməsi ilə qəhrəman öz statusunu dəyişir, yeni ad alır. Miskin Abdalın dastanda toylara gedib məclis aparılması barədə danışılmır. O, buta verildikdən sonra söz deyib, saz çalır, hamını da valeh edir. Onun ustad yanına gedib aşiq kimi dərslər almasından da söhbət getmir. Ancaq başqa məhəbbət dastanlarımızın qəhrəmanları kimi Miskin Abdal da yuxuda buta alandan sonra uzun illər aşılıq etmiş, yaşlı, tanınmış aşiq-ları cavan, təcrübəsiz olmasına baxmayaraq mat qoyur. Hətta səfər zamanı İsgəndər bəyin toyunda üç gün çalıb oxuyur, toya gələnlərin məhəbbətini qazanır. Onun şöhrətinə paxıllıq eyləyən qoca aşıqlardan birini öz təkini, tutarlı cavabı ilə məğlub edir. Onda özünə, gücünə, qüvvətinə böyük bir inam var.

"Miskin Abdal halını pozmadan dedi:

*Aşiq gəl kəşt elə ağır elləri,
El içində namus, arı unutma.
Həyalı gəz, təmiz saxla adını,
Dost yanında e'tibarı unutma.*

*Halal mala haram qatmaq nə lazım?
hədə yerə kəmənd atmaq nə lazım?
Hər yetənə yalan satmaq nə lazım?
Əhdi-peyman, düz ilqarı unutma.*

*Miskin Abdal bir qonaxsan dünyada,
Könlün bir dəryadı, ürəyin ada,
İstəsən ki, yetişəsən murada,
Yaş torpağıN: dar məzarı unutma".*

"Miskin Abdal və Sənubər" dastanında da buta alandan sonra qəhrəman tamamilə dəyişir, ona buta ilə yanaşı aşılıq, qeyri-adi bacarıq da verilir. Onun qabağında böyük aşıqlar, saz biliciləri belə aciz qalırlar. Belə qəhrəmanlar bütün çətinlikləri dəf edirlər, onlara hər şey əyan olur, "haqq aşığı" kimi, onlar böyük hörmət qazanırlar. Bu "haqq aşıqları" ədalət yolunda vuruşurlar.

"Miskin Abdal və Sənubər" dastanının qəhrəmanı Miskin

Abdal belə "haqq aşığılarından" biridir. Miskin Abdalın haqq aşığı olması təkə toy motivində deyil, başqa çətinliklər zamanı da özünü göstərir. Məsələn, Miskin Abdalla Qasım Təbrizə gedən zaman bir düzə gəlib çatırlar ki, susuzluqdan yanırırlar. Bu vaxt bir tufan, yağış başlayır ki, gəl, görəsən. Miskin Abdal sazı əlinə alıb çalıb-oxuyandan sonra tufan dayanır. Dastanda bu epizod belə verilir:

"...Göz gözü görmürdü, Bir neyzənbillah başdadı ki, elə bil dünyanın axırıydı. Elə bil yer-göy bir-birinə qarğımışdı. Sel-su dünyanı başına aldı. Dağlardan qopan selin nə'rəsi yeri-göyü silkəliyirdi. Miskin Abdalgil bir daşın başına çıxdılar. Az qaldı ki, sel daşı da, onnarı da süpürüb aparsın. Uzun Qasım fikirləşdi ki, bizimki bura qədər imiş. Miskin Abdal isə haxdan umudunu üzməmişdi. Baxdı ki, bu xına o xınadan döyül, sazını sinəsinə basdı, üzünü göylərə tutuf aldı görək nə dedi:

*Bu nə dərddi, nə bələdi,
İmdada çat, qadir Allah!
Yollarımı sellər aldı,
İmdada çat, qadir Allah!*

*Gözü yolda qalanım var,
Dərdə, qəmə dolanım var,
Çiçək kimi solanım var,
İmdada çat, qadir Allah!*

*Ata-anam yoxdu burda,
Gecə-gündüz ahu-zarda,
Abdal qaldı yaman darda,
İmdada çat, qadir Allah!*

Söz tamama yetməmiş buludlar yarıldı. Gücdü küləklər bulddarı qovuf uzaxlara apardı. Göyün üzü açıldı. Sellər-sular get-gedə azaldı. Bir azdan onnardan heş bir əsər-ələmət qalmadı".

Miskin Abdala yuxuda nurani dərvişin dedikləri dastan hadisələrinin sonrakı inkişafında həyata keçir. O, bütün çətinliklər-

dən uğurla çıxır, butasına qovuşur doğma elinə-obasına yetişir.

Prof. M.Seyidov "buta almağ"ın, "haqq aşığı olmağ"ın mifik inamlarla, mifik təfəkkürlə bağlı olduğu fikrini irəli sürür:

"Xızırın və onun badəsinin nurlu olması təsadüfi deyil, onlar yazın istisi, odu ilə sıx bağlıdırlar. Ona görə də Xızırın badəsinin içən gəncin sinəsi odlanır. O dərhal ilhama gəlib aşiq olur. Xızırın gəncə verdiyi buta nədir? Bunun nə olduğunu aydınlaşdırmaq üçün, "buta" sözünün həm lüğəti, həm də mifoloji mə'nalarına diqqət yetirək. "Buta/buta"nın türk dillərinin çoxunda "şüvül", "çubuq", "hörük", "çiçək hörüyü", "şaxələnmə", "qönçə", "badamvari naxış" və s. mə'naları vardır.

Diqqət edilərsə, görürük ki, butanın "şüvül", "şaxələnmə", "qönçə" mə'naları onu istər-istəməz ağac, bitki mifi ilə bağlayır. Əsasən yazla bağlı qönçə, şaxələnmə artımdır, bu dünya ağacı mifinin atributu, əlamətidir. Dünya ağacı kainatın yaradıcısı olduğu üçün, həm də yaranışın, artımın mifi sayılmışdır. Deməli, onun əlaməti, atributu buta gəncliyə verilərkən onlar bir-birilərini sevməlidirlər ki, yeni ailə yaransın, artım olsun. Butanı başqa müqəddəslərin yox, yalnız Xızırın verməsi də xalq tərəfindən düşünülmüşdür. Yazı gətirən Xızır gəncliyə buta, istilik verməklə onları yeni həyata hazırlayır, canlandırır. Dedi-yimiz kimi, buta həm də "qönçə" deməkdir. Qönçənin şəklinə diqqət yetirsək görürük ki, onun odla, istiliklə bağlı olduğunu gözə çarpdırmaq üçün xalq sənətkarları, naxışçılar, me'marlar, xalçalar, duluşçular və b. onun başını sağa əymişlər. Guya külək onun şö'ləsini tərpədir. Bu da təsadüfi deyildir. Bəllidir ki, oğuzlarda sağ həm də günçıxanın (gündoğanın) rəmzi imiş. günçıxan isə Günəşlə bağlıdır. Butanın başının, şö'ləsini sağa əyilməsi onu Günəşlə əlaqələndirmək əlamətidir. Deməli, buta istiliklə, odla, Günəşlə, dünya ağacı ilə bağlı mifoloji mə'na daşıyan sözdür, rəmzdir, nurlu, odlu içkidir.

Gənclərə buta verərkən onlar aşiq, aşiq olurlar. Belə aşiq, yə'ni odla, Günəşlə əlaqədar aşiq təbii ki, gizli sirlərdən agah olmalı idi. çünki mifoloji inama görə od sirləri açır, sirlər ona agah olur. Sirlərə agah olan Qorquda da bu keyfiyyət oddan, günəşdən gəlir. Gəncə buta verərkən ona istilik - Günəşin istiliyini, odunu, Öləngin ailə, gənclik (gənclik həm də sevgidir)

*ilahəsinin sevib-sevilmək, məhəbbət ehtirasını, dünya ağacının (artım) həyat qüvvəsini verir. Belə bir mifik qüvvəyə yiyələndiklərinə görə onlar yenilmirlər, düşməni, rəqibi əzirlər."*¹

M.Seyidovun "buta"nın semantikasını* mifoloji dünya ağacı ilə bağlaması doğru bir aşkarlama kimi anlaşıla bilər. Çünki bütün ən'ənəvi mətnlərin mifoloji arxetiplərinin mövcudluğu və transformasiya prosesində sxem, kod, mə'lumat² səviyyələrinin ən azı birini saxlaması faktı mə'lumdur. Bu mə'nada "buta" motivində arxaik semantika elementlərinin saxlanması tamamilə təbii mifopoetik bir hadisədir.

Azərbaycan məhəbbət dastanları üzərində struktur araşdırma aparan M.Cəfərli yazır: "Məsələ burasındadır ki, məhəbbət dastanlarının əsas kütləsi ilə təsdiq olunan butavermə mexanizmi öz simvolik təbiəti ilə əski türk inisiasiya (ölüb-dirilmə) mərasimini əks etdirir. İnisiyasiya mərasimindən keçən simvolik şəkildə ölür, ölüm dünyasına - sakral dünyaya daxil olur, sonra təzə statusla doğulur. Bu ritual strukturu məhəbbət dastanlarının butavermə aktında da var. Bu mə'nada biz butaverməni əski inisiasiya mərasimlərinin məhəbbət dastanlarındakı transformasiyası hesab edirik".³

Bu transformasiya prosesində daha çox sxem səviyyəsi konservativlik nümayiş etdirir. Qəhrəmanın fiziki kontekstdə "yuxuya getməsi", "yuxu görməsi" və "ayılması" əski oğuz dünyagörüşünə görə sakral dünya ilə təmasa girməkdir və "Kitabi-Dədə Qorqud"da yuxunun "kiçik ölüm" adlandırılması və başqa oxşar motivlərlə təsdiqlənir. "Oğuzun yuxusu" adi ölümdən fərqli olaraq qəhrəmanı yeni, keyfiyyətə fərqli bir sosial-mədəni statusa transformasiya edərək bir tərəfdən ona aşılıq, şairlik, saz çalmaq qabiliyyətləri, digər tərəfdən isə "haqq aşiq-

1. Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı, Yazıçı, 1983, səh. 130-131.

* Sufi kontekstində "buta" "İlahi Eşq" in simvoludur.

2. К.Леви - Строс. Как умирают мифы, с. 77-78. Зарубежные исследования по семиотике фолклора. М., Наука: 1985, с. 7.

3. M.Cəfərli. Azərbaycan məhəbbət dastanlarının poetikası. B., Elm, 2000, s. 95.

liyi" buta olaraq verilir. M.Cəfərliyə görə "butavermə" üç mərhələdən keçir: 1) qəhrəmanın əvvəlki vəziyyəti; 2) simvolik ölüm - yuxuda buta alması vəziyyəti; 3) qəhrəmanın yeni vəziyyəti. Müəllif inisiasiya mərasimi ilə butavermənin mərhələlərini aşağıdakı cədvəldə təqdim edir:

Inisiasiya (ölüb-dirilmə) Butavermə prosesi prosesi

<i>1. Ayrılma</i>	<i>1. Qəhrəmanın ya yuxuya gedərək, ya da huşdan gedərək əvvəlki vəziyyətindən ayrılması.</i>
<i>2. Keçid</i>	<i>2. Qəhrəmanın sakral qüvvə ilə təmasa girib yeni duruma keçməsi prosesi.</i>
<i>3. Bərpa olunma</i>	<i>3. Qəhrəmanın yeni vəziyyətlə həyata yenidən qayıtması, doğulması (bərpa olunması).</i>

Beləliklə, butavermə qəhrəmanın ölürək o biri dünyaya gəlməyini, ilahi qüvvələrdən yeni status almağını və təzədən yeni statusda bu dünyaya gəlməyini simvollaşdırır.¹ Bu arxaik ritual - semantik substratın sxemi özünü hətta dastan - rəvayətlərdə belə göstərə bilir. Məsələn, "Ələsgər və Səhnəbanı" dastanında janrın rəvayət informasiyasında təqdim olunması onu tamamilə reallıq kontekstinə gətirir, sehrlı, mö'cüzəli, qeyri-adi elementlərdən izolə edir. Amma bununla yanaşı Ələsgərin yeni statusa - Haqq Aşiqliyinə keçməsi "xəstəlik" motivinə transformasiya olunmuş, əski sxemin cizgiləri zəif görünsə də tamamilə silinməmişdir.

Azərbaycan aşıq sənətinin inkişafında xüsusi rolu və mövqeyi ilə seçilən Göyçə aşıqlarının yaradıcılığı dastan informasiyası ilə olduqca zəngindir. Göyçə dastanları özündə mif və ritual elementlərini xüsusi semantik işarələr altında saxlamaqla yanaşı türk arxaik eposunun, orta əsrlər dastançılığının bir sıra ən'ənlərini də yaşada bilib. Bu mə'nada Göyçə dastanları türk dastan

1. M.Cəfərli. Göstərilən əsəri. s. 96.

2. "Ələsgərnən Səhnəbanı", Aşıq Ələsgər, B. Elm, 1972, II c. s. 129-151.

informasiyasının fasiləsizliyini tə'min edən "Oğuz-türkman ədəbiyyatı" tipinin birbaşa daşıyıcısıdır. Oğuz ədəbiyyatının əski ən'ənə üzərində, əski türk poetik sistemi çərçivəsində yaşaya bilməsinin başqa kültür tə'sirlərinə uğramadan yüksək vüs'ətlə inkişaf etməsinin başlıca tə'minatı "tərəkəmə - elat mühiti" və Göyçədə qorunan əski türk-oğuz folklorunun funksional sferası olmuşdur. Göyçəli aşığın coğrafi və folklor mühitlərinin təbiiliyi və təmizliyi ilkinliyi qoruyub, etnik - milli ruhun folklorda yaşayan türk könlünün və aqlının yaratdığı sözə söykənib, fasiləsiz şəkildə ondan qaynaqlanıb. Göyçə aşığı poeziyası, o sıradan Göyçə aşıqlarının dastan yaradıcılığı türk dilinin, Türk fikrinin və Türk sənətinin çoxminillik tarixi-mədəni arsenalının ən sağlam örnəklərinin qorunduğu əvəzsiz söz xəzinəsidir.

Göyçə dastanlarının strukturu

Ədəbi mühitin genezisi və coğrafi-mədəni lokalizasiyasına dair.

Bütövlükdə türk mədəniyyətinin öyrənilməsində əsas yanlışlıqlardan biri bu mədəniyyətin bir tərəfli, bir istiqamətli inkişafda götürülməsidir. Bu istiqamət, əsasən, ədəbiyyat kontekstində Şərqdən Qərbə doğru götürülür və ilkin ədəbi material kimi VI-VIII əsrlər qədim Uyğur və Oğuz mətnləri, o sıradan "Orxon-Yenisey" abidələrindən çıxış olunur. Əlbəttə, mə'lum mətnlərin tarixi xronologiyasından görünən təkamül prosesi "Şərq" təmayülünə müəyyən qədər haqq qazandıra bilər. Amma nəzərdən qaçırılmamalıdır ki, türk ədəbiyyatının etnik - milli səciyyəsinə bir xüsusi əlamət də onun şifahi ən'ənəylə sıx bağlılığı və şifahi ədəbiyyatın funksional fasiləsizliyidir. Buraya o da əlavə olunmalıdır ki, Türklərin Avrasiya materikinə böyük mərkəz zolağında yayılması eramızdan əvvəlki minilliklərə aid olan prosesdir. Sonrakı etnik - mədəni, siyasi-iqtisadi proseslər isə daha çox mədəni inteqrasiya səciyyəsi daşmışdır.

Türklərin çox əski zamanlardan geniş ərazidə yayılması müxtəlif coğrafi, iqtisadi, siyasi, mədəni, dini mühitlərə düşməsi, etnik - mədəni təkamül və başqa etnik-mədəni sistemlərlə əlaqələr türk ədəbiyyatının inkişafında çeşidli təmayüllər və hətta

ədəbiyyat tiplərinin yaranması üçün əsas faktorlar olmuşdur. Türk mədəni - ədəbi mühitinin Şərqdə - Türküstanda (Mərkəzi Asiyada) yaratdığı ədəbi dəyərlər sistemi Qərbdə - Mərkəzi Qərbi Asiyada və Şərqi Avropada müstəqil ədəbi mühitlərin yaranma bilməsini istisna etmir. Mə'lumdur ki, qərbdə əski türk-Bulqar ədəbiyyatı Şərqdə əski türk - Uyğur və Türk-Oğuz ədəbiyyatlarına nə yaranma zamanına görə, nə də poetik mükəmməlliyinə görə güzəştə getmir. Şərq türklərinin və Qərb Türklərinin həm dilini, həm də ədəbiyyatını qovuşduran Oğuz - Qıpçaq dili və Oğuz-Qıpçaq ədəbiyyatıdır. Şərqdə Karluq və Uyğurların, Qərbdə isə Bulqarların təkcə mədəniyyətdə və ədəbiyyatda deyil, həm də birbaşa etnomədəni təkamülündə Oğuzların və Qıpçaqların iştirakı şübhəsizdir. F.Köprülüdə qoyulmuş Çin-Türk və İran-Türk ədəbi tə'sir kontekstləri də bir tərəfli baxışdır. Ən azı fizikadan mə'lumdur ki, tə'sir əks tə'sirə bərabərdir. Ona görə də məsələyə həm də Türk-Çin, Türk-İran, Türk-Ərəb, Türk-Yunan, Türk-Slavyan, Türk-German kontekstlərindən baxılmalıdır. Çünki, Türkün əski tarixin, qədim dünyanın Superetnosu olması bir danılmaz fakt kimi hərbi-siyasi və sosial-iqtisadi üstünlüyün, hakimliyin mədəniyyətdə buraxdığı izlərlə, zəngin mədəni dəyərlərlə şərtlənir. Türk sosial-mədəni arealında onlarla ədəbi mühitlərin, yüzlərlə ədəbi mərkəzlərin mövcudluğu faktı istisna olunmadan onun iri kültür çevrəsi kimi Şərq və Qərb ədəbi mühitləri şəklində əski ən'ənələrə malik olması da tarixi-filoloji araşdırmalarla təsdiqlənir. Amma differensial mədəni qütbləşmə ilə yanaşı türk ədəbi-bədii yaradıcılığının bütün türklər üçün ümumi olan etnik mədəni əsasları vardır. Bunlar - türk dil invariant sistemi, türk mifoloji dünya modeli, türk arxaik ritual kompleksi, türk mifopoetik sistemi, türk ədəbi-bədii düşüncəsi-poetik sistemi, türk metoforik sistemi, əski türk inancları, türk - etnik yaşam tərzini (sosial münasibətlər sistemi) və s. dir.

Azərbaycan ədəbi-mədəni mühiti Şərq və Qərb mühitlərinin mərkəzində yerləşib, qeyri-türk Şərq kültür çevrələri ilə də təmasda olub. Çeşidli ədəbi yaradıcılıq istiqamətləri ilə zəngin olan Azərbaycan ədəbiyyatı, xüsusilə, Azərbaycanın qərb ədəbi mühitində daha çox şifahi ən'ənə üzərində inkişaf etdiyindən

əski ədəbi dəyərləri mühafizəkar şəkildə saxlaya bilmişdir.

Göyçə dastançılıq ən'ənəsi Qərbi Azərbaycan ədəbi mühiti çevrəsində olmaqla çox əski köklərə bağlıdır. Oğuz dastanını tarixi-sosioloji istiqamətdə araşdıran görkəmli Türk alimi Z.V.Toğana görə dastanda oğuz hökmdarları ilə bağlı hissələr eramızın IV yüzilliyinin hadisəsi olan Ağ hunların və Qara hunların Göyçə gölü ilə Van gölü arasında yerləşməsinə əks etdirir. Alimə görə Oğuz dastanı həmin dövrün bədii tərənnümüdür.¹ Göyçədə müqəddəs ocaq kimi qalan "Oğuz qəbri" və "Oğuz qəbri" haqqında əfsanə onu oğuz genoloji şəcərəsinin başında dayanan Oğuz Ataya bağlayır. Bu da Göyçənin ən qədim Oğuz yurdu olması haqqında folklor informasiyası kimi anlaşıla bilər. Göyçə folklorunun və Göyçə dastançılığının zənginliyi də onun birbaşa əski kökün varisi olmasından irəli gəlir.

Türk - oğuz dastanlarının araşdırılma istiqamətləri

Türkün özünün və sözünün öz kökü üzərində təbii şəkildə yaşam ən'ənəsi Ulu Göyçədə qorunub, göyçəlilərin yaddaşında mühafizə olunub. Göyçə dastanları Türk-Oğuz dastançılığının davamı kimi Azərbaycan aşiq ədəbiyyatına zəngin örnəklər təqdim edib; türk şüurundan anlaşılacaq dünyanın semantik strukturu haqqında çeşidli informasiya daşıyıcısı rolunda çıxış edib.

Göyçə dastanlarının da daxil olduğu Azərbaycan və bütövlükdə Türk dastanlarının mə'lum mətnləri üzərində aparılan araşdırmalar bir neçə istiqaməti əhatə edir. "Oğuz kağan" dastanı üzərində tədqiqat aparan F.Bayat görə, həmin "dastanla ilgili tədqiqatları iki istiqamətdə qruplaşdırmaq olar:

a) Filoloji istiqamətdə aparılan araşdırmalar

b) tarixi - sosioloji aspektdən aparılan tədqiqatlar."²

Qeyd edim ki, Göyçə dastanlarının çox az bir qismi elmi

1. Z.V. Toğan. Oğuz dastanı. Reşideddin Oğuznamesi, tercüme ve tahlili. İstanbul, 1972; F.X. Gözəlov (Bayat), Oğuz dastanı: tarixi - mifoloji kökləri, təşəkkülü, spesifikasi. Doktorluq dissertasiyasının avtoreferatı. B., 1997, s. 9-10.

2. F.Gözəlov (Bayat). Doktorluq dissertasiyasının avtoreferatı. B., 1997

tədqiqat dövriyyəsinə daxil edilibdir. Göyçə dastanlarının xeyli hissəsi hələ nəşr olunmayıb. Göstərilən tədqiqat istiqamətləri ümumiyyətlə, dastanların öyrənilməsində prioritet təşkil edir.

Mirəli Seyidovun təhlilləri¹ mifoloji arxetiplərin müəyyənləşdirilməsi yönündə olmaqla Amerika ədəbiyyatşünaslığının mifotənqid istiqamətinə² uyğundur. N.Biçurin, V.Radlov, V.Bartold, A.Berņıştam, S.Tolstov və b. alimlər dastan mətnlərinə tarixi mənbə kimi yanaşmış və mətn informasiyası əsasında tarixi sosial gerçəkliyi təsvir etməyə sə'y göstərmişlər. Tarixi-filoloji və tarixi sosioloji yönündə aparılan araşdırmaların ən mü-kəmməl əsərlərini O. Kökyay, M.Ergin, Z.V.Toğan, M.F. Köp-rülü, Ə.Cəfəroğlu, Ə.Ərcilasun, O.F.Sərtqaya və b. türk alim-ləri yazıblar. Azərbaycan dastanlarının öyrənilməsi sahəsində istər respublika daxilində, istərsə də ondan kənar da çoxsaylı, əhəmiyyətli araşdırmalar aparılıbdır.³

Azərbaycan folklorşünaslığında dastanla bağlı burada qeyd etmədiyimiz onlarla əsər vardır ki, ümumiyyətlə heç bir elmi informasiya təqdim etmir. Bu tipli əsərlər əsasən "təsvir" və

1. M.Seyidov. Azərbaycan mifoloji təfəkkürünün qaynaqları. B., 1983; Yenə onun, Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. B., 1989.

2. A.C.Козлов. Мифологическое направление в литературоведении США: М., "Высшая школа", 1984. С. 48; Л.М.Землянова. Современное литературоведение в США. М., изд-во МГУ, 1990, с. 103.

3. İ.Abbaslı. Azərbaycan folklorşünaslığı: təşəkkülü və inkişaf mərhələləri. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. IX kitab, s. 3-40, B., səda, 2000, s. 24.

M.H.Təhmasib. Azərbaycan xalq dastanlarının (orta əsrlər) bir növü haqqında. Azərbaycan Şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, IV kitab, B., Elm, 1973 s. 3-22; Yenə onun, İlk söz, Azərbaycan məhəbbət dastanları, B., 1979; H.Araslı. Aşıq yaradıcılığı. B., 1960; Ş.Cəşidov. "Kitabi-Dədə Qorqud" B., Elm, 1977; V.Vəliyev, Azərbaycan qəhrəmanlıq dastanları, B., ADU, 1980; A.Nəbiyev, Qəhrəmanlıq səhifələri, B., 1975; X.Q.Koroqlı, A.İ.Nabiev. Азербайджанский героический эпос, Б., Yazıçı, 1996; T.Xalisbəyli. Мəhəbbətə xalq abidəsi, B., Yazıçı, 1989 B.M. Жирмунский, Огузский эпос и книга Коргута - Книга моего Деда Коргута, М-Л. 1962; Yenə onun, Народный героический эпос, М-Л, 1962; Yenə onun, Тюркский героический эпос, М-Л. 1975; Б.Каррыев. Эпические сказание о Кероглы у тюркских народов: М., 1968; С.Якубова. Азербайджанское народное сказание "Ашиг Гариб". B., Elm, 1968; P. Əfəndiyev. Dastan yaradıcılığı. B., 1999; İ.Abbasov.

"tərənnüm" xarakterli olub, elmi təhlil prinsiplərinə qətiyyən cavab vermir.

Azərbaycan dastanşünaslığında Ə.Abidin, V.Xuluflunun, S.Mümtazın, H.Zeynallının. H.Əlizadənin, Ə.Axundovun, Ə.Dəmirçizadənin, Ə.Sultanlının və b. xüsusi xidmətləri olmuşdur. 1920-1930-cu illərdə yüksək vüs'ətlə və ciddi elmi prinsiplərlə aparılan tədqiqatlar 1937-ci il repressiyası ilə dayandırılır.

M.H.Təhmasibin Azərbaycan dastanlarının öyrənilməsi sahəsindəki xidmətləri ayrıca qiymətləndirilməlidir. Onun folklorşünaslıq fəaliyyətində orta əsrlər Azərbaycan xalq dastanlarına həsr olunmuş monoqrafiya xüsusi mərhələ təşkil edir. Bu araşdırma eposşünaslığın son nailiyyətləri və müəllifin uzun illik elmi-nəzəri təcrübəsi əsasında yazılmışdır. Əsərdə dastanların formalaşması prosesi müəyyənləşdirilmiş, aşıq sənəti barədə bir sıra maraqlı mülahizələr söylənmişdir. Ozan, yanşaq, aşıq istilahlının söz açımı barədəki fikirlər xüsusilə dəyərlidir. Bir janr kimi dastan, onun yaradıcıları, ifaçılıq ən'ənələri və özgə məsələlər tam mahiyyəti ilə geniş şərh olunmuşdur.¹ İ.Abbaslının qeyd etdiyi "istilahlın söz açımı" əslində folklorşünaslığımızda geniş yer almış nəzəri əsasları və metodoloji prinsipləri olmayan uğursuz və primitiv təhlil istiqamətidir. Aydın olmalıdır ki, bir termin bir və ya bir neçə mə'nəni işarələyə bilər. Həm də o yalnız işarədir, informasiya isə işarələnən, həmin işarənin altında nəzərdə tutulan məndədir. Mətnin geniş bilgi vermək imkanlarını buraxıb, mətn tipini işarələyən terminin üzərində "əməliyyat" aparılması özünü doğrultmur.

M.H.Təhmasib məhəbbət dastanlarının struktur vahidləri kimi "ustadnamə"ni, "dastanın özü"nü və sondakı "duvaqqap-

-----
Ön söz. Azərbaycan ədəbiyyatı inciləri. Dastanlar. B., Yazıçı, 1987. И.Аббасов Ареал распространения азербайджанских дастанов (на армянских источниках) Б., 1986. (doktorluq dissertasiyası); M.Həkimov. Azərbaycan aşıq sənəti. B.Yazıçı, 1983; M.Allahmanlı. Türk dastan yaradıcılığı. B., Ağrıdağ, 1998; K.Vəliyev. Dastan poetikası. B., Yazıçı, 1984. F.Bayat. Oğuz epik ən'ənəsi və "Oğuz Kağan" dastanı. B., Sabah, 1993; T.Hacıyev. Dilimiz, düşüncəmiz. B., Elm, 1999; N.Cəfərov. Eposdan kitaba, B., maarif, 1999, M.Cəfərli. Azərbaycan məhəbbət dastanlarının poetikası. B., Elm, 2000; və b.

1. M.H.Təhmasib. Azərbaycan xalq dastanları. s. 62.

ma"nı göstərir. O, dastanın bütöv mətn hadisəsi olduğunu, onun sistem xarakterini görə bilməmiş, ona görə də onu üç struktur vahidində hissələrdə şərh etmiş, əsasən, "dastanın özü" adlandırdığı hissənin morfoloji strukturunu müəyyənləşdirmişdir.

Dastan mətninin yeni tipli təhlil nəzəriyyəsini K.V.Nərimanoğlu hazırlamışdır. Dastana dil səviyyəsindən baxan K.V.Nərimanoğlu "folklorda, xüsusən, dastan yaradıcılığında ayrı-ayrı zamanlarda dəyişmə necə gedir, tarixən labüd olan dəyişməni və sabitliyi tənzim edən qanunauyğunluqlar hansılardır?"¹ – sualı üzərində dayanaraq dastanın dil tarixini araşdırmaya cəlb edərək dastan mətn-lərinin bir sıra spesifik keyfiyyətlərini aşkarlamağa imkan verən mükəmməl bir linqvistik nəzəriyyə yaratmışdır. Həmin nəzəri əsasların təhlil modelində "Əsrlərin süzgəcindən keçə-keçə gələn, zaman-zaman arılaşıb-durulaşan folklorun poetik sistemi, ardıcılığı, qanunauyğunluğu ilə seçilir. Digər tərəfdən isə folklor xalqın poetik dünyagörüşünün ifadəsi olduğu üçün onun poetik sisteminin bütövlükdə və dəqiq öyrənilməsi ikiqat əhəmiyyət kəsb edir."²

K.V.Nərimanoğlu dastan mətnində poetik hadisə elementlərini - ritm və intonasiya, sintaktik paralelizm, bədii tə'yin və bədii xitablar, semantik (aktual) üzvlənmə və s. geniş şəkildə şərh edib. K.V. Nərimanoğlunun adı keçən əsəri və başqa araşdırmaları Azərbaycan dastanşünaslığında keyfiyyət dəyişməsinə səbəb olmuşdur.

Azərbaycan dastanşünaslığında dastan informasiyasının müxtəlif areallara yayılması, ədəbi-mədəni əlaqələr, müxtəlif dövrlərdə yazıya alınmış mətnlərin öyrənilməsi sahəsində ciddi tədqiqatların müəllifi İ.Abbaslı Azərbaycan kultür çevrəsinin Qafqazda hakim mövqeyini faktiki araşdırmaları ilə təsdiqləmişdir. Alimin aşkarladığı dastanlar və aşiq şe'rləri (erməni mənbələrində) bir tərəfdən XIX əsrdə yazıya alınmış, mətnlərə elmi dövriyyəyə daxil etməklə tədqiqatları genişləndirmiş, digər tərəfdən isə birbaşa olmasa da, Qərbi Azərbaycan aşiq mühi-

1. K.Vəliyev. Dastan poetikası. s. 31.

2. K.Vəliyev. Göstərilən əsəri. s. 30.

3. И.Аббаслы. Ареал распространения азербайджанских дастанов (на армянских источниках). Автореф. докт. дис. Б., 1986.

tinin (xüsusi olaraq Göyçə aşiq mühiti) zənginliyi və tə'sir gücü haqqında aydın təsəvvür yarada bilməmişdir. Çünki bu ərazidə aşiq sənəti məhz Göyçədən qaynaqlanmışdır.

"Oğuz Kağan" dastanı üzərində araşdırma aparan F.Bayat dastanın ümumi spesifikasiyasını belə müəyyənləşdirir: "Həcmcə kiçik olan bu dastan əski dövlət dastanları kimi (Şu, Alp Ər Tonqa, Erkənəkən, Boz qurd) arxaik strukturlu olub türk bədii düşüncə tərzini, poetik mətnə qorunan dövlətçilik ideyasını əks etdirməyə xidmət edir. "Oğuz Kağan" dastanı oğuz-türkmən ən'ənəsinə uyğun nəzm və nəsrlə söylənilmiş, yazıya alınarkən bu prinsip qismən də olsa gözlənilmişdir."¹ Müəllif mifoeirik informasiyadan çıxış etməklə "Oğuz dastanının mahiyyət e'tibarı ilə daimi inkişaf edən etnik - mədəni prosesdə bədii-estetik hadisə, bu hadisənin yönünü müəyyənləşdirən milli dünyagörüş olmasını",² türk etnik mədəniyyətində siyasi, etik, hərbi davranış normaları, sosial münasibətlər sistemi, ikili qarşıdurmaların (binar oppozisiya) tənəsüblüyü və onun dünyanı qavramaq aktı kimi aparıcı mövqeyi və s. aspektlərin milli dastanşünaslığın təhlil kontekstinə gətirir.

Görkəmli türkoloq T.Hacıyev KDQ mətni üzərində dil və ədəbi-bədii düşüncə, tarixilik və bədiilik kontekstində təhlil apararaq əski oğuz cəmiyyətinin sosial-siyasi, mə'nəvi-əxlaqi, ədəbi-estetik dəyərlərini bir sistem olaraq təqdim edir. Müəllif tarixiliyi və bədiiliyi sosial və estetik münasibətlərin dastan ifadəsində tam tarazlıq vəziyyətində olduğunu əsaslandırır.³ Alimin araşdırmaları bütövlükdə Türk dastanşünaslığına yeni tədqiqat istiqamətləri təqdim etmək iqtidarındadır.

N.Cəfərov əsası F.Köprülü tərəfindən qoyulmuş KDQ-yə fərqli baxışın (KDQ və "Dədə Qorqud" dastanının fərqli keyfiyyəti) üzərində dayanaraq tamamilə orijinal araşdırmalar aparmış epik təfəkkürün müxtəlif kultür çevrələrində fəaliyyətinin

1. F.Gözəlov (Bayat). Oğuz dastanı: tarixi - mifoloji kökləri, təşəkkülü, spesifikasiyası. s. 8.

2. Yenə orada. s. 49.

3. T.Hacıyev. Dədə Qorqud: dilimiz, düşüncəmiz. B., Elm, 1999. s. 150-151.

differential elementlərini müəyyənləşdirməyə sə'y göstərmişdir.

Kültür diaxroniyasının iki din (Tanrıçılıq və İslam) sistemin-dən keçməsi, birincinin tənəzzülü və ikincinin təşəkkülü pro-seslərini epik informasiyadan müşahidə etməklə qənaətlərini belə müəyyənləşdirir. "Qədim türk eposu ilə təxminən eyni dövrdə təşəkkül tapan və türkçülük təfəkkürünün ideya-estetik əsasını təşkil edən tanrıçılıq elə bir mükəmməl ideoloji - mə'nəvi sistemdir ki, qədim türk mədəniyyətini (o cümlədən ədəbiyyatını) həmin sistemdən kənarında izah etmək mümkün deyil. Çünki qədim türk idrakının ən böyük əsəri həmin idrakın gəlib çıxdığı "Tanrı" ideya-obrazıdır ki, onu türk varlığı özünün bütün potensial imkanını ilə yaratmış, ən azı minillik (e.ə.I minilliyin orta-larından eramızın I minilliyinin ortalarına qədər) ictimai və mə'nəvi həyat təcrübəsinin etnik (universal) idrak metodologiyasına çevirmişdir".¹

N.Cəfərov Türk eposunu bir sistem olaraq struktur təhlil edir və həmin sistemin funksional-diaxron sferasını, kültür çevrə-lərini araşdırır, sistem-mühit münasibətlərini aydınlaşdırır, sistemin (türk epos təfəkkürünün) dominant funksional struktur elementi kimi epik təfəkkür potensialını (seçmə mənimdir – H.İ.) müəyyənləşdirir.²

M.Cəfərlinin Azərbaycan məhəbbət dastanları üzərində apardığı araşdırma keyfiyyətcə yeni tipli tədqiqat olaraq dastan mətninin strukturunu aşkarlayır və analogi mətnlərin təhlili üçün ümumiləşdirilmiş nəzəri əsaslar təqdim edir.³

Beləliklə, Azərbaycan dastanşünaslığında bir sıra linqvistik, tarixi müqayisəli, tarixi tipoloji və struktur təhlil istiqamətləri müəyyənləşir.

---

1. N.Cəfərov. Eposdan kitaba. B., Maarif, 1999, s.13.

2. N.Cəfərov. Eposdan kitaba. B., 1999; yenə onun. Türk dünyası: Xaos və kosmos, B., BDU, 1998, yenə onun, Genезisdən tipologiyaya, B., BDU, 1999, və b.

3. M.Cəfərli. Azərbaycan məhəbbət dastanlarının poetikası. B., Elm, 2000.

"Kitabi-Dədə Qorqud" etalonu və Göyçə dastanları

a) subyekt-mətn münasibəti.

Qeyd edim ki, "Göyçə dastanları" Türk, Oğuz və Azərbaycan dastançılığında xüsusi bir tip təşkil etmir; amma, eyni zamanda spesifik regional elementlərdən də məhrum deyildir. "Göyçə" adının tə'yinedici söz yerində işlənməsi də spesifik elementlərin mövcudluğu ilə yanaşı qədim Türk - Oğuz yurdu Göyçənin - məkan kimi, qədim türk - oğuz - azərbaycanlı (qərbi) qövmünün bu məkanda minillərlə yaşamış varislərinin - Göyçəlilərin - subyekt kimi, soydan-soya, yaddaşdan-yaddaşa ötürülərək dildə, fikirdə və sənətdə olduğu kimi ağılda, ruhda və könüldə daşınan ən'ənəsinin-informasiya kimi, folklor və ədəbi mühit kimi kökə bağlılığın güclülüyü və etnik - milli - mədəni ən'ənənin mühafizəkarlığı ilə şərtlənir. Göyçə dastanları Göyçəlilərin, Göyçə aşığı və el şairlərinin, Qərbi Azərbaycanlıların, bütövlükdə oğuz türklərinin və ümumiyyətlə, türklərin dastanıdır. Bu sıralama təsadüfi deyil, hissə və tam, element və sistem arasındakı qanunauyğun münasibətlərin, xüsusidən ümumiyyətlə doğru ardıcılığın və bağlılığın retrospektiv diaxron əlaqəsinin göstəricisidir. Göyçə dastanlarında subyekt - tərənnüm olunan qəhrəman və tərənnüm edən aşiq (yaradıcı və ifaçı), söyləyən və qeydə alan Azərbaycan türküdür. KDQ-də tərənnüm olunan oğuz boyları, soyları, ərənləri, alpları, türk-oğuz igidləridir, söyləyən Oğuz ozanıdır (onlardan biri Dədə Qorquddur və həm də o başqa funksiyaları ilə yanaşı Dədə Ozandır), yazan, (katib) müsəlman-oğuzdur, oğuz türküdür, Azərbaycan oğuzudur. Oğuz "boyu"nun yaradıcısı oğuz ozanı, Göyçə "nağılı"nın (dastanının; Göyçədə "dastan"a "nağıl" deyilir) yaradıcısı Göyçəli Oğuz aşığıdır. Konkret olaraq, Miskin Abdaldır, Ağ Aşıqdır, Aşiq Alıdır, Aşiq Musadır, Dədə Ələsgərdir... və onlarla Göyçəli ustad aşıqlardır. Göyçə dastanlarında xüsusi mövqeyi olan baş qəhrəmanlardan biri Şah İsmayıl Heydər oğludur (Xətəlidir). Onunla yanaşı dayanan Miskin Abdaldır. Bunlardan sonra Aşiq Alı, Dədə Ələsgər və başqalarıdır. Göyçə aşığı bütünlükdə Azərbaycan xalq dastanlarını (qəhrəmanlıq və məhəbbət) bilir və

yüksək səviyyədə ifa edirlər. Təbii ki, onların öz improvizələri ilə yanaşı və həm də onun tərkib hissəsi kimi xalq dastanlarının ifasında (ifa prosesində) Göyçə şivəsi və Göyçə yumoru gülüşün bütün semantik dolğunluğu ilə tərəkmə-elat həyatından, məişətindən yoğrulmuş xalq deyimləri, "duzlu zarafat" və lətifələrlə birgə iştirak edir.

Bizim təqdim etdiyimiz "Göyçə dastanları" isə həmin kanonik, həmin şablon dastanların və yaxud ən'ənəvi dastan qəliblərinin tamamilə mexaniki şəkildə təkrarlandığı mətn tipləri deyildir. Doğrudur, Göyçə dastanlarında ən'ənəvi modellər iştirak edir, amma, obrazlarda, motivlərdə və süjetdə orijinal elementlər mövcuddur. Ona görə də Göyçə dastanlarının janr spesifikasiyası və təsnif prinsipləri məhz həmin mətn materialı əsasında araşdırılaraq müəyyənləşdirilməlidir.

b) mətn-məkan münasibəti.

Göyçə təkcə Azərbaycanın qərb ərazisi deyil, Qərbi Azərbaycan ərazisinə daxil olan ən böyük mahallardan biri, türkün qədim vətənidir. Tamamilə, dünyəvi, demokratik dəyərlər əsasında qurduğumuz dövlətin - Azərbaycan Demokratik Respublikasının (1918-1920) qanuni ərazisidir. Məsələnin siyasi yönünə geniş yer vermədən qeyd edim ki, biz ərazi problemimizi ADR-in sərhədləri daxilində həll etməliyik və beynəlxalq təşkilatlardan da varisi olduğumuz demokratik dövlətin sərhədlərinin bərpasını tələb etməliyik.

Göyçə dastanları coğrafiyasına görə geniş bir ərazini - Qərbi Azərbaycanı (Ermənistanı), Naxçıvanı, Şərqi Anadolunu, Cənubi Azərbaycanı, Şimali Azərbaycanı və qismən də digər bölgələri əhatə edir; onomastik fondunda və peyzaj motivlərində işarələyir.

Məsələn, "Aşıq Alının Türkiyə səfəri"ndə məkan belə qeyd olunur: "Bəli, mənim əzizdərim, sizə haradan xəvər verim, Göyçə mahalının Qızılvang kəndinnən"¹ "Aşıq Ələsgərin Qaraqoyunlu səfəri"ndə Göyçə belə təsvir olunur: "Oğul, mən də elə toxlucadan gəlirəm... Mənim də səfərim Qaraqoyunnuyadı, ama

-----
1. Azərbaycan folklor antologiyası, III kitab, Göyçə folkloru. B., Səda, 2000, səh. 448.

*çoxdan yolum bu meydan düzünə düşür... Bax o geniş düzən-
gahı görürsən? Gör neyə çəmən zardı. Odu, Şah dağınnan gələn
bulaq suyu iki yerə bölünür. Yarısı Göyçüyə doğru axır gedir,
yarısı da sola burulub Qaraqoyunnu dərəsinə tərəf axır. Elə Şah
dağı da elə burda qurtarır. Odu, Çəmbərəyin qavağınnan qısır
Murğus başdır..."¹*

*Göyçə dastanlarında qeyd olunan ərazilərin fiziki, iqtisadi,
siyasi, etnik, mədəni və mə'nəvi coğrafiyası aydın şəkildə mü-
şahidə olunur. Türk dastançılığında ümumi, ən'ənəvi təkrarla-
nan məkandan (lokusdan) başqa konkret məkanın təsviri hadi-
səsi də istisna hal deyildir. KDQ-də "hadisələr Azırbaycanda
cərəyan edir. Burada Gəncə, Bərdə, Naxçıvan, Şərur, Əlincə qa-
lası, Göyçə gölü, Dərəşam, Dərbənd və s. yer adları qeyd olunur.
Qəhrəmanlar ən çox bu yerlərdə fəaliyyət göstərirlər..."² Dasta-
nın Qafqaz mühitində formalaşdığını, onun ilk tədqiqatçıların-
dan biri olan V.V.Bartold da qeyd etmişdir.³ KDQ-də təsvir olu-
nan Oğuz yurdunun təbiəti Göyçəni xatırladır: "Kafər sərhəd-
dinə Cızıqlara, Ağlağana, Gögcə, tağa oluban çıxayın. ...Qazan
oğlını alub qara tağlar üzərinə ava çıxdı. Av avladı, quş quşladı.
Sığın - keyik yıqdı. Gög olan görklü çəmənə çadır tikdi."⁴ Bu-
rada Göyçənin əsrarəngiz təbiəti, əsrarəngiz qara dağları öz
zəngin florası ilə birlikdə əks olunmuşdur.*

*"Kitabi-Dədə Qorqud"un izahlı lüğətində "Gögcə adı belə
izah olunur: "Gögcə is. Göl adı: Kafər sərhəddinə Cızıqlara
Ağlağana, Gögcə tava aluban çıxayın (69)" Gətirilən örnəkdəki
"tava" sözünün texniki yanlışlıq olduğunu nəzərə almaqla qeyd
edək ki, bu örnəkdə məhz göl adından yox, dağ adından danışıla
bilər. Buradakı "Gögcə" göl adı yox, dağ adıdır. Bu baxımdan
lüğət qüsurlu işlənmişdir."⁵*

1. Yenə orada, səh. 481.

2. P.Əfəndiyev. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. B., Maarif, 1981, səh. 225.

3. В.В.Бортолд, Турецкий эпос и Кафказ. Книга моего Деда Коркута, М., 1962, səh. 120.

1. Kitabi-Dədə Qorqud. B., Yazıçı, 1988, səh. 69.

2. "Kitabi-Dədə Qorqud"un izahlı lüğəti. B., Elm, 1999, səh 126.
(yuxarıdan aşağı 14-cü, aşağıdan yuxarı 2-ci söz).

"Kitabi-Dədə Qorqud" da IV boyda adı çəkilən "Gögcə dağ" M.F.Kırzioğluya görə (Kırzioğlu M.F. Dede Korkut Oğuznameleri. İst., 1952). Axalsız yolu üzərindən dövlət sərhəddi keçən Ağbaba yaylasında Çivinli kəndinin şimalında olan dağın adıdır. Hündürlüyü 287m-dir. Bu dağ Türk qaynaqlarında və KDQ-də Gögcə dağ adlanır.

Gögcə dağ Çızıqlar, Ala dağ bir-birinə yaxındır. Vaxtilə bu ərazidə yaşayan Aborigen azərbaycanlılar arasında bu dağ həm Göy dağ, həm də Göy dağlar adlanmışdır. Göy dağ Çıldır gölünün şərqindədir. Ağalkələk ərazisindəki mingöllər sıra dağlarına aiddir. Otluqlar zəngin, göz oxşayan gözəl yaylası var. Gögcə gölün şimal-qərbinə əhatə edən dağlara da Gögcə dağlar deyilir. Bundan başqa bir yanı Kəlbəcər dağları, bir yanı Qazaxla sərhədlənən bu qədim mahal çox əski çağlardan Gögcə mahalı adlanır.

Gögcə mahalı Azərbaycanın aşiq sənətinin, folklorunun beşiyi olmuşdur. Burada Dədə Ali, Aşiq Ələsgər, Aşiq Nəcəf, Xəstə Bayraməli kimi el sənətkarları yaşayıb, aşiq sənətini zirvələrə qaldırmışlar.

*Ancaq həmin ərazilərdə yaşayan Azərbaycan Türkləri bu yerlərdən silah gücünə qovulub çıxarılmış, dinc əhalinin qanı tökülmüşdür."*¹

"Kitabi-Dədə Qorqud" ensiklopediyasının II cildində Kırzioğlu M.F. (Göstərilən əsəri), Acaroğlu Türker (Bulqarıstanda Türkce yer adları kılavuzu. Ankara, 1988), Budaqov B.Ə. (Türk ulusunun yer yaddaşı. B., 1994), Bayramov A. (Qədim oğuz ellərinin Ağbaba, Şörəyel və Pənbək bölgələrində yer adları. Sumqayıt, 1996, səh. 94), Ataniyazov S. (Türkmənistanın geoqrafik adlarının düşündürüşli sözləri, Aşqabad, 1980) kimi görkəmli tədqiqatçılara istinadən hazırlanmış yığcam mə'lumatda "Gög" leksik vahidinin Türk xalqları arasında tarixən geniş yayılmış derivatları da təqdim olunur: "Türkmənstanda Aşqabad, Vəkilbazar, Blötan, Marı rayonlarında Gögcə obaları, Gögcə dağ; Qazaxıstanda Gögcədəniz, Koşka; Türkiyənin Malatiya vilayətində Gögcə viran, Gögcə, Gögcəli; Bolqarıstanda Gökçə, Gökçə-

1. "Kitabi-Dədə Qorqud" ensiklopediyası. B., Yeni nəşrlər evi, 2000, II c., səh.134 (ensiklopediyanın baş redaktoru Kamil Vəli Nərimanoğludur).

*su, Kökçədə pınar; Gürcüstanda Göygöd, Göyüslər (tayfa); (Azərbaycanda Göyözən dağı (Qazax rayonu), Göy-göl (Gəncə), Göyçay (eyniadlı rayon); Göytəpə (Ağdam və İsmayılıda kənd), Göydəlləkli (Ağsuda kənd), Göyçəli (Qazaxda kənd), Göyçələr (Qubadlıda kənd), Göynüyan (Goranboyda kənd), Göyərli (Qubadlıda kənd); Göydərə (Kəlbəcər və Lerikdə kənd), Göyçəli (Gədəbəydə kənd), Göynük (Şəki və Qusarda kənd), Göylər (Şamaxıda kənd) və s. coğrafi istilahlər bu gün də xalq arasında qorunub saxlanmaqdadır."*¹

*KDQ-nin X boyunda Göyçə dənizi – "Göyçə gölü"nün adı bu şəkildə keçir: "Meyxanədə beş gün yemə-İçmə oldu. Andan Şirokuz ucundan Gögcədən(q)izədəkin el çarpdı. Ğalaba toyum oldu."*² *(Meyxanada beş gün yemək-İçmək oldu. Ondan sonra Şirokuz kənarından Göycə dənizədək sahəni çapıb taladılar (ov ovladılar mə'nasında, çünki mətndən də bu aydın olur - H.İ.) Böyük qənimət əldə etdilər).*³ *Gögcə dənizi Dədə Qorqud boylarında təsvir olunmuş qədim oğuzların vətəni daxilində olan, hazırda Ermənistan ərazisində qalan Göyçə gölüdür.*

Uzunluğu 75 km, eni 33 km olan bu göl dəniz səviyyəsindən 1916 metr hündürdədir. Teymur səfərnəmələrində və Ağqoyunluların rəsmi tarixi olan "Kitabi-Diyarbəkriyyədə, həmçinin Əfşarlı Nadirin hərbi səfərlərindən bəhs edən "Cihangüşeyi-Nadiri" əsərində bu göl "Gögcə dəniz" kimi yazılmışdır. A.Kırımının xəritəsində isə "Gögcə-dərya" olaraq göstərilmişdir. Bə'zi İran qaynaqlarında bu gölün adı "Dəryayi-Şirin" (Şirin dəniz) adlanır. Ermənilər də bu tarixi adı dəyişdirərək "Sevank (Sey-Vank), - Sevan gölü" adlandırmış və "qara monastır" mə'nasına uyğunlaşdırmışlar. Bə'zi erməni mənbələrində də gölün qədim adı "Gögərni"//"Koqaruni" olduğu söylənilir. N.Adrns və Q.Kolanğanyan bu hidronimin nüvəsindəki "Gög", "qoq" leksik vahidinin mənşəyi haqqında bir söz deməsə də sözün tayfa adı ilə bağlı olduğunu qeyd edir... Qazaxıstan ərazisindəki

1."Kitabi-Dədə Qorqud" ensiklopediyası, II cild, s. 134.

2. Kitabi-Dədə Qorqud. B, 1988, səh. 110.

3. Yenə orada, s. 208.

Balxaş gölünün də digər adı Kökcə tenqiz (Gökçe deniz) olmuşdur.¹ KDQ-də "Gökcə tağ" və "Gögcə dəniz" hərəsi bir dəfə (IV və X boy) işlənmişdir.² KDQ-nin məhdud kəmiyyətdə olan onomastik vahidlər sistemində Göyçə adının iki yerdə (iki boyda) işlənməsi, hətta lokus səviyyəsində olsa belə oğuz dastan fasiləsizliyinin məkan elementi kimi çıxış edə bilər; çünki KDQ-də təsadüfi heç nə yoxdur, o, Oğuz sabitləşmiş dəyərlər sisteminin daşıyıcısı olan eposdur.

Göyçədə yaşayan klassik dastanlardan fərqli olaraq həcmcə yığcam, real zəmində, dastandan daha çox tarixi səpkili hekayətlər, yə'ni "səfərlər" şəklində meydana çıxan "Aşıq Alının Türkiyə səfəri", "Aşıq Hüseynin Naxçıvan səfəri", "Aşıq Hüseyn və Bəyçoban", "Çoban Məhəmmədin Qars səfəri" və s. dastanlar dərin məzmunu və orijinal üslubu ilə mükəmməl sənət nümunəsi olmaqla yanaşı,³ həm də Göyçə dastanlarının məkan sferasını, Göyçə aşığının hərəkət trayektoriyasını cızır. "Aşıq Ələsgərlə Dəli Alı" dastan-rəvayətində Dəli Alını öyən şe'rində Ələsgər Göyçə aşıqlarının dinləyici auditoriyasının məkan ölçüsünü belə təqdim edir:

*Dəli Alının vəsfini
Yazmışam dastana, deyin!
Afərin, şəyirtlərim,
Gedəndə hər yana deyin!
Eşidif Göyçə mahalı
Küllü-Şirvana deyin!**

*Addıym Şah taxtınnan,
Təbrizə, Tehrana deyin!
Üz tutun Alosmana,
Qarsa, Qazımana deyin! (s. 220).*

1. KDQ ensiklopediyası. II cild, s. 135.

2. "Kitabi-Dədə Qorqud"un statistik təhlili. B., Elm, 1999, səh. 58.

3. T.Göyçəli. Göyçə aşıq məktəbi. B., Göytürk, 1998, s. 9-10.

* Göstərilən mənəbdə "Küllü İrəvana deyin" şəklindədir. İfada isə yuxarıda göstəriləndi kimi. Biz topladığımız materiala əsaslanaraq misranı canlı ifada olduğu şəkildə təqdim edirik.

Epik məkan istənilən eposda tamamilə görünən və mə'nalanan ümumi əlamətləri ilə xarakterizə olunaraq orqanik şəkildə epik sistemə qoşulan kompleksdir.¹ B.N.Putilovun yazdığına görə eposda məkanın təsvirinin əsas xüsusiyyətlərindən biri onun fragmental olmasıdır. Bu da öz növbəsində təbii olaraq, ona fasiləsiz tətbiq olunan situativlik qanununun nəticəsi kimi meydana çıxır. Məkan təsvirləri dekorativ xarakter daşıyır, şərtidir, ekspressivdir, funksionaldır, yaradıcı subyektin simpatiya və antipatiyasından asılı olaraq dəyişə bilər. Eposda bir-birinə qarşı dayanan iki dünya ilə ("özünün" və "özgənin") üzləşirik.

Eposda daimi epik fondu təşkil edən bə'zi lokuslar vardır: davamlı obrazlar lokusu, işarələr lokusu, eposun məkan spesifikasiyasını müəyyən edən tiplər-lokuslar.²

Altay dastanı "Maaday-Qara"da "öz" torpağının həm qəhrəmana məxsus ərazi kimi, həm də mifoloji mə'na daşıyan ən'ənəvi kosmoqonik sxem kimi birgə anlaşılır:

"Maaday Qaranın ölkəsi "üç Altay"dan ibarətdir. Bu üçlüyü Altay dağları, düzənlikləri, vadiləri mə'nasında başa düşmək olar. Altayın yeddi böyük dağı - qalası, dağlar arasında yeddi vadisi var. Bunlar Altayın otlağı adlanır. Altayın çeşməsi sayılan yetmiş qollu, kök talayı (Göy dəryası - çayı) var. Yeddi qollu çayın qırağında, yeddi dağın ətəyindəki vadidə daşdan doxsan küncü "orqöö" (saray-yurd) qurulmuşdur. Bu sarayın girəcəyində at bağlamaq üçün doqquz güncü (qırlı) kirşüşü dirək dayanır. Onun bir ucu yer altına, o biri ucu yuxarıdakı dünyaya gedir, ortası isə Maaday Qara batıra məxsusdur".¹ Göründüyü kimi, burada poetik şərtlilik və coğrafi qeyri-müəyyənlik vardır. KDQ-də isə məkan coğrafi və epik olmaqla professor T.Наси-йevin tarxilik və bədiilik formuluna uyğun olaraq əllinin əlliyə nisbətindədir. Göyçə dastanlarında isə epik məkanla coğrafi məkan bir-birinə bərabərdir; burada müəyyənləşmiş bir məkan fondu, panorama vardır, bu da dövrün öz tarixi reallığıdır.

-----
1. Б.Н.Путитов. Героический эпос и действительность. Л., наука, Ленинградское отделение, 1988, с. 18.

2. Yenə orada. s. 18-26.

v) Mətn-zaman münasibəti

"Eposda temporallığın təhlili ən azı üç əsas bədii aspekt zamanının ayırd edilməsindən başlanmalıdır"²; "Eposda zaman"ı B.N.Putilov bu şəkildə müəyyənləşdirir: təhkiyə zamanı, süjet zamanı və epoxal zaman³. Müəllif ən'ənəvi, (artıq elmi ən'ənədə olan nəzərdə tutulur) hadisəvi və süjet zamanlarına da münasibətini bildirir və bu tipli bölgünü məqsədə müvafiq saymır. Zaman və mətn münasibətlərinin üç aspektini istisna etmədən, qeyd edək ki, ən'ənəvi mətnlərdə zaman özünü iki şəkildə göstərir: dəyişən (diaxron) və dəyişməyən (sinxron). K.Levi-Stros mifin strukturunu araşdırarkən üçüncü zaman sistemini aşkarlayır: sinxron-diaxron (dəyişməyən-dəyişən). Deməli, mətndə və həm də mətni törədən şüurda sabit, dəyişən və sabit olanın dəyişən mühitin içində kod, mə'lumat, sxem kimi səviyyələrdə transformasiya olunaraq arxetipi saxlayan dəyişmə forması vardır.⁴

Qədim türk epik sisteminin reallaşmış mətn tiplərindən dastan ölçülərinə uyğun gələn dövrümüzədək gəlib çıxmış "Yaradılış", "Alp Ər Tonqa", "Oğuz Kağan", "Göy türk", "Ərgənəkön", "Şu", "Siyen-pi", "Köç" və s. əsərlər yarandığı zamandan çox gec yazıya alındığına görə zəif informasiya daşıya bilirlər.

Onlar qəlpələnərək son minillikdə yazılmış abidələrə bu və ya başqa dərəcədə səpələnmişdir. Bu baxımdan "Qədim türk dastanları" bir anlayış kimi həm də ona görə şərtidir ki, mənbələrdə həmin əsərlərin, əsasən "qısa məzmunu" və ya "süjeti" mühafizə olunmuşdur.⁵ N.Cəfərovun da dəqiq müşahidələrində təsdiqləndiyi kimi dastanlardakı hadisə çox uzaq bir keçmiş

1. P.Xəlilov. Türk xalqlarının və şərq slavyanların ədəbiyyatı. B., Maarif, 1994, s. 116.

2. N.Putilov. Göstərilən əsəri. s. 22; Маадай Кара: Алтайский героический эпос. М., 1973, с. 33.

3. Yenə orada. s. 33-44.

4. К.Леви-Строс. Как умирают мифы, 77-88. Зарубежные исследования по семиотике фольклора. М., Наука, 1985, с.77.

1. N.Cəfərov. Göstərilən əsəri. s. 16.

təsvir edir (məsələn, "Şu" dastanında Makedoniyalı İsgəndərin yürüşü və onunla döyüşdən bəhs olunur), amma aparıcı ovqat, dünyagörüşü, etnik-ictimai emosiya isə məhz dastanların formalaşdığı və ya abidələrə daxil olduğu dövrü əks etdirir.

KDQ (a) də və "oğuznamə" (b) də zaman qəlibi aşağıdakı şəkildə özünü göstərir:

a-b) "İnal xan Sır Yavqyun dövründə" ("Oğuznamə". B., 1992 s.43) "Bayat boyından, Qorqut ata diyərlər, bir ər qopdı" (KDQ, B., 1988, s.31). "Bu Qorqud* Bayat nəslindən olub Qara Xocanın oğlu idi" (Oğuznamə. B., 1992, s.43). "Oğuzun ol kişi təmam bilicisiydi" (KDQ, B., 1988, s. 31), "Çox ağıllı, bilikli və kəramət sahibi bir kəs idi" (oğuznamə, B., 1992, s. 43). "Nə diyərsə, olurdu. Ğaibdən dürlü xəbər söylərdi. Həqq təala (Tanrı) anın könlinə ilham edərdi..." (KDQ, B., 1988, s. 31).

"Qorqut ata Oğuz qövminin müşkilini həll edərdi. Hər nə iş olsa, Qorqut ataya tanışınca işləməzlərdi. Hər nə ki buyursa, qəbul edərlərdi, sözün tutub təmam edərlərdi..." (KDQ. B., 1988. s. 31).

v) "Kayı (ilindən) Qara Xocanın oğlu Qorqud atanın, Salur (ilindən) Enkeş Xocanın və Avaşban Xocanın başçılığı ilə bütün oğuz eli yığıldı və Kayı elindən olan İnal Yavını padşah seçdilər. Onun vəziri Qorqud ata idi. Və Qorqud ata nə desə, padşah onun sözündən kənara çıxmazdı. Qorqud ata bir çox qəribə işlər gördü. O, iki yüz doxsan beş il yaşamış və üç padşahın vəziri olmuşdur." (Əbül Qazi. s. 57; Oğuzname, B., 1987, s. 70; s.112, bax: 188-ci qeyd).

-----
* "Bu Qorqud" ifadəsi çox zəif də olsa əski türk cəmiyyətində "qorqutluq" institutunun mövcudluğu haqqında informasiya verir. Ehtimal etmək olar ki, bu ya dini, ya da rəsmi siyasi təsisat olmuşdur; təsisata daxil olanadək o "Bayat Dədə kərəncikdir". Bu artıq əski "ata"lıq institutudur.

Patriarxal münasibətləri ifadə edir. Tərəkəmə-elat (Oğuz-türkman arealı) mühitində "ata" semantik strukturun bütün elementləri ilə birgə "dədə"yə transformasiya olunmuşdur.

Ehtimal etmək olar ki, "Qorqud Ata" müxtəlif tarixi mərhələdə mövcud olmuş iki inam sistemini özündə ifadə edir:

1) "Ata" və "atalıq" institutu; Tanrıçılıq sistemində peyğəmbər statusundadır və ona bərabərdir. Bu kontekstdə "Ata" peyğəmbərdir. Onun müqəddəs kitabı "Qorqud Ata" kitabıdır.

2) "Qorqut" çox əski bir inamdır; hamı ruhdur; qurdla bağlıdır; qurd totemidir; "A-şına" ilə bağlı əfsanələr kontekstində izah oluna bilər. Vatikan nüsxəsində "Qorqut" yazılış şəkli (bax: KDQ ensiklopediyası. s. 311. V yuxarıdan aşağı III sətir) orfoqrafik bir xəta olmayıb, katibin "Qorqud" adı ilə bağlı əlavə informasiyasının olduğundan xəbər verir; bu anlamda "Qorqut" "qoru qurt" (qoruyucu qurd) kimi izah oluna bilər. Hamı ruh kimi əski türk şaman panteonunda, ata (peyğəmbər) kimi tanrıçılıq sistemində (Göy tanrıçılığı; müşahidələrimizə görə "Yer tanrıçılığı" monoteist inam deyildir və heç təsadüfi bir xarakter daşmadan M.Kaşqarlı "divan"ında "Yer tanrıçılığına inanan türklər "kafir" adlandırılır, müqayisə et: "Lə'nətə gəlmiş kafirlər dağa bənzər şeylərə də Tanrı deyirlər").

"Qorqud" nə qeyri müəyyən bir mifoloji obraz, nə də müəyyən bir tarixi şəxsiyyətdir. Əski çağın reallığına görə bu konkret olaraq "qurd" (börü, gök börü, canavar) kimi təsəvvür olunmuşdur. Hamı ruh kimi, (animizm səviyyəsi) totem kimi (totemizm səviyyəsi) təsəvvürlərdə oturmuş Qorqud (qoruyucu qurd, xilaskar qurd) mifopoetik qavrama prosesində sakral (xilaskar, şaman, ata, peyğəmbər) və real (kahin, ozan, ağsaqqal, müdrik şəxsiyyət) olaraq semantik üzvlənmişdir. Əski türk cəmiyyətində "qorqudçuluğun" özündə nəyi ehtiva etməsi geniş təsəvvür olunmasa da "KDQ"-də və "Oğuznamə"lərdə bunu tarixi şəxsiyyət kimi Qorquda transmaksiya olunmuş informasiyaların funksional semantikasından müşahidə və qismən bərpa etmək mümkündür. Qorqud adının antropomim kimi onomastik sistemə daxil olması sonrakı prosesdir və öncə bildirilən hipoteza türklər - oğuzlar arasında Qorqud adlı şəxsiyyətin - boy başçısının, tanrıçı peyğəmbərin (Atanın), Qorqud adlı şaman kahininin, Qayıların, Bayatların, Kınıqların, Bayandurların hakimiyyəti zamanında və hətta konkret olaraq Salur Qazanın (Qazan xan Hülakinin), yaxud Qara Osmanın eyni adlı vəziri olması da qətiyyətlə istisna təşkil etmir. Bununla yanaşı "KDQ"-də saxlanmış informasiyanın islam redaksiyasından kənarında olan hissəsi (İslam redaksiyasının isə bərpa olunması mümkün olan hissəsi) İslamdan çox öncəki qədim və zəngin türk - oğuz mədəniyyətinin və ədəbiyyatının geniş mənzərəsini təqdim edə bilər.

** Qurd obrazının funksional semantikasının "us böri" və "or böri"yə üzvlənməsi M.Kaşqarlının "Divani lüğət it-türk" kitabında saxlanan informasiyadan müşahidə olunur. "Divan"da bununla bağlı qarğış mətni ("səni yesin or böri") də vardır. "Or böri"nin (DLT, B.Atalay nəşri. Ankara 1992, I cild, s. 172; "Endeks", s. 440) rəng bildirməsi, qızılı rəngə çalan boz qurd (boz qırmızı) anlamına gəlməsi mümkündür. "Böri" qurddur. M.Kaşqarlının mə'lumatına görə oğuzlar böriyə qurd deyirlər. "Or" sözünün başqa mə'nası isə "gəsmək, biçmək, vurmaq" (bax: DLT, "Endeks", s. 440); "us" sözü DLT-də aşağıdakı mə'nalarda göstərilib: "us"-xeyir və şəri ayırd edən (etmək) (oğuzca); "us" - kərkəs quşu (üs); "us" - susuzlamaq; "us" - sanmaq (oğuzca); (bax: DLT. "Endeks", s. 699); İfadədəki "us"un birinciyə uyğun olduğu görünür. Beləliklə, "or böri" - cəza allahı, "us böri" isə ədalət allahı kimi anlaşıla bilər. "Qurd" obrazı ilə bağlı araşdırmalarda bu tamamilə yeni bir kontekstdir.

Ən'ənəvi mətnlərdə epoxal zamanın "qədim zamanlarda" (nağıllarda), "Nuh əyyamında" (danışıqda), "İsgəndər Zülqərneynin zamanında" (bə'zi əski mətnlərdə), "Rəsul əleyhüssəlamın zamanında" (KDQ-də) və s. şəkildə onlarla ifadə forması mümkündür. Məsələn, KDQ-nin İslamdan öncəki dastan formasında zaman qəlibi hökmən "Qorqud ata adlı bir ərin qopmasını" Oğuz xanın zamanına" aid etməli idi və yaxud onun ən mümkün formalarından biri budur.

KDQ-də "Rəsul Əleyhüssəlamın zamanına yaqın" ifadəsi zaman qəlibi kimi izomorf təbiətlidir. Burada qətiyyən görünməyən bir məkan anlayışı da vardır. Bu məkan sakral mahiyyətədir və peyğəmbərlik statusunun xüsusi işarəsidir. Dastançı ozan, katib və hətta yazıçı olsa belə türk dastan informasiyasının daşıyıcı subyektidir və öz əski kökünü, əski inamını, öz peyğəmbərini (atasını) unutmur; onu gerçək mövqeyində, peyğəmbər statusunda təqdim edir. Tanrıçılıq epoxasından İslama keçid, kulturdə baş verən qlobal "sivilizasiya dəyişməsi" şəraitində Oğuz cəmiyyətinin öz mə'nəvi-ruhani dəyərlərini yeni sistemə adlatmağın mümkün yollarını aramağı zəruri etdiyi də KDQ və "Oğuznamə"lərdən müşahidə olunur. Əslində Qorqud ata R.Ə.-nin zamanından daha çox onun məqamına yaxındır. Sonrakı informasiyalar da bunu təsdiqləyir.

Göyçə dastanlarında epoxal zaman Şah İsmayilla başlanır. Bu keyfiyyətə yeni bir hadisədir; milli doğuluşdur, mədəniyyətdə və siyasətdə intibahdır. Daha çox mifogenoloji türk soy şəcərəsini (geneoloji sxem) təqdim edən Oğuz xanla başlanan epoxal zaman türk etnik-mədəni intibahının əski realığı haqqında informasiya kimi anlaşıla bilər. Dədə Qorqud boylarında əski informasiya İslam dəryasında parlayan türk inciləri kimi məhz İslam intibahını bəzəyir. Göyçə dastanlarında isə zaman da, inam da, hakim də, dövlət də, mədəniyyət də türkündür. Xızır-dan, Həzrət Əlidən, Rəsul Əkrəmdən və ondan da öncə ilk türk Tanrıçı peyğəmbəri (Atası) Oğuz xandan gələn xilaskar - ata, xilaskar - əcdad kultu birbaşa Oğuz dövlətinin (səfəvi xanədanının) başçısı İsmayıl Şeyx Heydər oğluna transformasiya olunur; pirə, mürşidə, övliyaya differensiallaşma bir şəxsin simasında sintezləşir və Şahi Mərdan statusunda ən yüksək sakral pilləyə

yüksəlir. Klassik dastanlardan fərqli olaraq Göyçə dastanlarında zaman realdır. Təbii ki, bu da şüurun gerçəkliyə münasibətinin təbii təzahürü kimi anlaşıla bilər. XVI-XX əsrlərin dinləyici auditoriyası zamanı və məkanı məhz reallıq kontekstində tələb edir.

Göyçə dastanlarında Şah İsmayıl obrazı. Öncə qeyd edim ki, bu ən'ənə (dövlət başçısının epik qəhrəmana çevrilməsi), əski türk dastançılığından gələn ən başlıca istiqamətlərdən biridir. "Oğuz Kağan", KDQ-də və b. dastanlarda belədir.

Bu mə'nada "Miskin Abdalın Şah İsmayıl" dastanını tarixi məzmunu malik dastan kimi səciyyələndirmək olar. Dastanın süjetində əsas yer tutan Miskin Abdalın, Şah İsmayılın, Sultan Səlimin, Əlvənd Mirzənin və başqalarının adının çəkilməsi dastanın süjetində müxtəlif mövqe tutmağı bu fikri irəli sürməyə əsas verir. Şübhəsiz ki, dastanın əsas baş qəhrəmanı Miskin Abdaldır. Onun Səfəvilər hakimiyyətinin ilk illərində sarayla bağlı olması haqqında müxtəlif rəvayətlər dastanda da əks olunmuşdur. Şübhəsiz ki, Şah İsmayılın ana dilinə böyük əhəmiyyət verməsi, özünün də ana dilində xalq şe'ri üslubunda qoşma və gəraylılar yazması, xalq sənətkarlarına böyük qiymət verməsi, onların bir çoxunu saraya yığması da bu dastanın yaranmasında müəyyən rol oynamışdır.

O da mə'lumdur ki, dastanlarımızın içində öz əsasını tarixi hadisələrdən almış başqa bir sıra dastanlar da vardır.

Prof. Təhmasib də bu məsələyə bir qədər daha geniş anlamda yanaşaraq, göstərmişdir ki, əsil həqiqətdə bizim dastanların elə hamısı tarixi əsərlərdir. Məsələyə bir qədər ümumi şəkildə yanaşılsa, tarix olmayan heç bir əsər, o cümlədən heç bir dastan yoxdur.¹ Sadəcə olaraq real tarix folklorun, ədəbi-bədii sisteminin spesifik qəliblərinə dolaraq fərqli keyfiyyət qazanırlar. Ədəbi" mətndən informasiyanı ala bilmək üçün "mif dilini", "folklor dilini", ədəbi dili bilmək onun spesifik qanunauyğunluqlarını mətn təhlilində nəzərə almaq vacibdir.

Ancaq bununla yanaşı tariximizin müəyyən hadisələri ilə səs-ləşən bir çox dastanlar da olmuşdur. Adı aşuqların dilində böyük

1. Təhmasib M.H. Azərb. Xalq dastanları, səh. 152.

məhəbbətlə çəkilən Şah İsmayıl haqqında müxtəlif tipli dastanlar yaranmışdır. Belə dastanlardan biri "Şah İsmayıl və Tacı bəyim"dir. Bu dastan da şübhəsiz ki, tarixi hadisələri bütöv olduğu kimi əks etdirmir. Bu dastanda çətin məqamda Xızır peyğəmbər şahın köməyinə çatır, onu çətinlikdən qurtarır.

Göstərmək lazımdır ki, bir çox dastanlarımızda elə şah Xətai də xeyirxah hami, müqəddəs şəxs kimi yüksəklərə qaldırılmış, hətta Əli kultu ilə birləşməyə başlamışdır. Bu heç də təsadüfi deyildir.

"Xətai əzəmətli dövlət yaratmış, Azərbaycan dilini dövlət dili səviyyəsinə qaldırmış, özü də bu dildə siyasi təbliği rübəbi şe'rlər, böyük poemalar yaratmış, Azərbaycan dilində yazıb-yaradan bütün sənətkarları da öz himayəsi altına almış, doğma ədəbiyyat üçün doğrudan da "tikandan bərgi-gül izah edən növbəhar" yaratmışdı.

Xətai çox mürəkkəb xarakterli bir şəxsiyyət olmuşdur. O, bir tərəfdən bir barmaq işarəsi ilə minlərlə insanın mürşidi, üçlər, yeddilər, qırqlar, ərənlər piri uğrunda candan keçməyə çağıran din xadimi, bu yolda ona düşmən çıxanlara heç bir güzəştə getməyən, kiçik bir saymazlığı belə cəzasız buraxmayan bir şah, döyüş meydanlarında ən heybətli pəhləvanlarla təkbətək vuruşan, meşələrə, dağlara tək başına şir-pələng ovuna gedən bir cəngavər, digər tərəfdən isə hər şeyi eşqə, məhəbbətə qurban verməyə hazır olan bir şair idi. Əgər onun bir neçə əsr əvvəl yaşamış sələfi "Eşqdir mehrabı uca göylərin" demişdisə, o da "Məhəbbətdən keçən haqdan keçər" deyirdi.

Beləliklə, Xətai özünün mürəkkəb əhatəli çoxcəhətli keyfiyyətləri ilə cəmiyyətin bütün təbəqə və zümrələrinin məhəbbətini qazanmış məhz bu mə'nada Əli kultu ilə birləşməyə başlamışdır.¹

"Miskin Abdalnan Şah İsmayıl dastanında da Şah İsmayıl Xətai müqəddəs bir şəxs kimi verilir. Həqq aşığı Miskin Abdal ən səmimi misralarını yaratdığı musiqi havalarını onun adı ilə bağlayır. Şah seçilərkən İsmayıla ilk xeyir-duanı da Miskin Abdal verir.

1. Təhmasib M.H. Azərb. Xalq dastanları, səh. 152.

"İsmayıl qırmızı geyinif şahlıq tacını da başına qoyuf taxta əyləşdi. Şahlıx şərbətini Miskin Abdalın əlindən alif nuş elədi. Şaha ilk xeyir-duanı Miskin Abdal verdi. Təbriz coşa gəlmiş bir ümman kimi coşuf çağlıyrdı. Aşıqlar da heş kəsə aman vermir-dilər. İsmayılın özünən Göyçədən gətirdiyi on iki aşığın sazı-avazı və zənkulələri bütün Təbrizi başına götürmüşdü. Bu şad-yanlığa dünyanın hər yerinnən qonaxlar təşrif buyurmuşdular. Elə ki, saz-söz meydanı Miskin Abdala verildi, hamı susdu. Miskin Abdal meydanın bir o başına getdi, bir bu başına getdi, telli sazını sinəsinə basıf, aldı görək nə dedi:

*Bu tac, bu taxt qılınc vəfa,
Şıx oğlu Şah İsmayıla
Xızır Nəbi ol Mustafa
Olsun pənah İsmayıla.*

*Haxdan yerə gəlir bir səs,
Bəxtin üzü dönməsin tərs.
Qır qazana düşər nakəs,
Etsə günah İsmayıla.*

"Miskin Abdalın Şah İsmayıl" dastanında da bir çox dastanlarımızda, aşıq şe'rlərində olduğu kimi Şah Xətai ideallaşdırılır. Öz dövrünün hökmdarından daha yüksəkdə durduğu məhəbbətlə tərənnüm edilir, hətta məğlub olduğu döyüşdə də qeyri-adiliyi, gücü mübalığə edilir.

Miskin Abdal məhz buna görə də yaratdığı divanını onun adı ilə bağlayır. Burada həm də maraqlı cəhət odur ki, bu dastanı yaddaşlarında yaşadıb gətirən Göyçə aşıqları o inamda olmuşdur ki, bir çox saz havalarının, elə sazın özünün də yaradıcısı Miskin Abdal olmuşdur:

"Miskin Abdal dedi:

– Qibleyi-ələm saz-söz sənətində divanı ilk dəfə salınıf, oxunduğu üçün adını "Baş divanı" qoymuşam. Buna həm də şahımın ad-sanına, şərəfinə layiq olaraq "Şah divanı" də demək olar.

Bunu eşidəndə Şah İsmayıl çox xoşhal oluf dedi:

– Yaxşı ustad, bəs ilk divanının adı nədi?

Miskin Abdal sazı sinəsinə alıf dedi:

– Qibleyi-aləm çalif oxuyaram, bilərsən. Bunu deyif telli sazını dilə gətirdi.

Könülləri rıqqətə gətirən bir avaznan "Şah divanisi" üstündə dedi:

*Bu bismillah əzbərimdi, hey xudadan, ya Əli,
Ən ibtida gəldi səda, ərşi-ələdan, ya Əli.
Badi-sərsər, lahu qələm, oldu dünya olmamış,
Bir Cəbrayıl qalxdı göyə ol dəryadan, ya Əli.*

*Səmi- aləm mahi aşkar zülmətdən var pərdəsi,
Sey sərridən səda gəldi, Cəbrayıl çəkdi bəzsi.
Həqiqəti düz bilmədi tərsə döndü kəlməsi,
Alışif yandı şahpəri oldu, fərman ya Əli.*

*Yandı şahpəri endi, nələr gəldi yadına,
Xaki kəlam verdi salam yetişdi muradına,
Haqq-taala dedi rəhmətdər ustadına,
Hər tərəfdən səda gəldi əhsən, əhsən ya Əli.*

*Hər kəlmədə tə'rif edir, Qur'anda ayət səni,
Cəmi kəlmədə övliyadı, yazır əhli-zat səni.
Həbib özü tə'rif edir külli vilayət səni,
Zahirdə təvəllüdsən, sirri-sübha ya Əli.*

*Göyçəli Miskin Abdalam, yoxdur heç bir günahım
Hər kəlmədə, hər ayədə sən ol mənim pənahım.
Puli-sirat haqq divanda ol xudadan köməyim,
Vəli sənsən, vəkil sənsən, şiri yazdan ya Əli.*

Göyçə dastanlarında Miskin Abdal obrazı

Dastanda Miskin Abdalın özü də müqəddəs bir şəxs kimi verilir. Onun kəramət sahibi müqəddəs bir şəxs olduğu təbliğ olunur. Misal üçün: Şah qoşunun ac qaldığını, azuqənin qurtar-

dığını bildirib, çətin vəziyyətdə qaldıqlarını söyləyəndə Miskin Abdalın mö'cüzəsi hər şeyi aradan götürür:

"– Şahim icazə versəydi, qoşunu yedizdirif, doyuzdurardım.

Şah İsmayıl təəccübən soruşdu:

– Ustad, mən bir qüdrətli ölkənin şahı ola-ola bunu eliyə bilmədiyim halda sən neyə eliyəjəksən?

Miskin Abdal əvvəlki inam və qətiyyətnən dedi:

– Şahım sən mənə izin ver, sonrasınan işin yoxdur.

Bu sözdən çaşqın qalmış şah istər-istəməz icazə verdi. Sonra Miskin Abdal diqqətnən izdəməyə başladı ki, görsün bu qədər yeməyi hardan alif döyüşçülərə paylıyax. Gördü ki, Miskin Abdal xurcunnan bir kömbə çörək, bir badya qatıx çıxartdı. Əskərrərə bir kömbədən və qatıxdan bölüf verdi. Payladıxca nə bu kömbə çörək, nə də badya qatıx qurtarmırdı ki, qurtarmırdı. Hələ bir az da artıx qaldı. Bunu görən şah heyrətə gəldi. Onsuz da Miskin Abdalın kəramət saibi olduğunu bilirdi."

Bu epizod da göstərir ki, "Miskin Abdalın Şah İsmayıl" dastanında bir çox şəxsiyyətlərin həyat fəaliyyəti, bu və ya digər dərəcədə əks olunsa da ayrı-ayrı tarixi hadisələr, məişət təsvirləri, özünə yer tapsa da, bir çox dastanlarımızda olduğu kimi arxaik motivlər, ən'ənəvi təsvir üsulu əsas yer tutur. Miskin Abdala haqq vergisi verilir, o, ocaq, kəramət sahibi olur.

"Bir geję Miskin Abdal yatıf aləmi rəyadə gördü ki, güllü-çiçəkli uca bir dağın başındadı. Ordan baxanda dünyanın hər yanı lap aydın ovuc içi kimi peyda oldu. Onun üzündəki nur dörd yana işıq saçırdı. Ədəfnən salam verif, əleyk aldı. Sonra atdan düşüf mehribanlıqla Miskin Abdala baxıf dedi:

– Oğul, mənə tanıyırsanmı?

Miskin Abdal özündə güj tapıf, onun üzünə:, günəş ziyası qədər işıxlı gözdərinə baxıf cəsarətnən dedi:

– Yox, bava.

– Miskin Abdal bil və agah ol, darda olannarın dadına çatıf, onnara kömək eliyən Həzrəti Əli mənəm. Allahın on iki imam-larının əvvəlincisiyəm. Mən sana böyük Yaradanın misilsiz payını, qismətini gətirmişəm.

Bundan sonra Həzrət Əli Miskin Abdalın başına gələcək hadisələri xəbər verir. İkinci dəfə evlənəcəyini, dörd uşağı olaca-

ğını övliya məqamına" yüksələcəyini xəbər verir. Yuxuda haçadil atın onun qisməti olduğunu da söyləyir. Elə həmin gün qeyri-adi hadisə baş verəcək qayanın parçalanması nəticəsində Allah-tala tərəfindən sənə bir ojax peyda olajax. Hiss eliyəjəksən ki, namaz otağında dördkünc taxta bir təpə var. həmin təpəni əlinə götürməmişdən əvvəl üç dəfə salavat çöyür. Bu sənənin övliyaya çevrilməyinnən ilk nişanəsidir. Savah sübh açılarda gejdə ildırım dağdan qayanın yanına qalx. Burada bütün kənd əhli toplanacaq. Orada siz mö'cüzə görəcəksiniz. Dağılmaz qayanın altındakı iri bir daşın arasından çox kiçik bir çinar ağacının zoğunu görəcəksiniz. O ildən-ilə böyüyüf böyük bir ağaca çevriləcəkdir. Hər axşamı şər qarşından sonra burada bir şam yanajax. Adamlar dağılmış iri qaya parçalarından yaxınlıqdakı evlərə heç bir zəfər toxunmadığını görüf heyrət edəcəklər. Sən birdən yaranan bu dumduru durna gözü kimi təmiz bulax suyundan hamıdan qavax bir qav götürüf evə gəti və qeyfdən sana nazil olmuş taxta çanağa tök. Soyux su burada öz-öznə qaynamağa başdıyajax. Bu mö'cüzə hamıyı heyrətə gətirəcəkdir. Sonra sən hamının gözü qarşısında çanaxdan çeşmə suyunu axıra qədər içif qurtararsan. O gününən sən böyük yaradanın yanında müqəddəs bəndə hesab ediləcəksən. O gününən sonra hər yerdə sənənən danışajaxlar. Ojağının qonax-qarası kəsilmiyəcəkdir. Xoş niyyətnən bu otağa təşrif gətirənnərin üzünə çanağa tökülmüş bulax suyu qayniyjax. Bəd əməlli adamlar ojağa gələndə su tər-pənmiyəcəkdir, ləm durajax. Bu ojax könuəllərin məlzəmi, insan-narın and yeri olajax. Sən dünyadan köçənnən sonralar da adını zaman-zaman yaşıdajax. Sənənin dediyin sözdər, yaratdığın saz havaları, göstərdiyin mö'cüzələr səni əbədi yaşadajax.

Nurani müdrük şəxsin dedkləri hadisələrin sonrakı inkişafında tamamilə reallaşır.

Bu ən'ənəvi motiv nağıl və dastanlarımızda geniş yayılıb.

"Qəhrəman gec və ya tez, bu və ya digər şəkildə sehrli qüvvələrlə əlaqəyə girir, bu da fantastik süjetin yaranması üçün zəminə çevrilir. Həmin funksiyada qeyri-adi insanlar, fantastik varlıqlar, quşlar, heyvanlar və b. iştirak edirlər. qəhrəman xeyirxah sehrli qüvvələrin və ya əşyaların köməyilə şər qüvvələrə qalib gələ bilir.

Çətin səfərə yola düşən qəhrəman, bədxah qüvvələrin şərinə mə'ruz qalan kimsəsizlər, köməksizlər, müdrik məsləhətçinin köməyilə istəklərinə yetirlər. Çox vaxt onun verdiyi sehrli vasitə qəhrəmanın çətin anlarda köməyinə çatır. Həmin funksiyada çox vaxt nurani qoca çıxış edir. Bu işıqlı müdrik və xeyirxah qoca qəhrəmanı məqsədinə çatdırır, ona doğru yol göstərir. Qəhrəman gələcəkdən xəbər verən müdrik qocanın sözünə danışıqsız əməl etməsilə istəyinə yetir. Müdrik qoca öz məsləhətini o şəxslərə verir ki, o haqq və ədalət uğrunda şər qüvvələrlə vuruşur, özündə xalqın arzu və ümidini ifadə edir və ona yoldaş olur.¹

Miskin Abdala da yuxuda vergi verilməsi təsadüfi deyildir. O, haqqa çatmaq üçün mö'cüzələrə, kəramətlərə sahib olmalıydı.

Dastandan da göründüyü kimi Miskin Abdal Göyçə mahalında və, ona qonşu olan diyarlarda sufi təriqətinin nüfuzlu, müdrik, sinədəftər bir saz şairi kimi hörmət və şöhrət sahibi olmuşdur. O, bədahətən şe'rlər qoşur, təsəvvüfün sirləri böyük bir ustalıqla açır. O, saz çalıb söz qoşmaqla qalmır, sazın-sözün şöhrətin el-el, oba-oba yayır. O, din məzhəb yolunun Abdalı olacağını qərarlaşdırır.

"Bu xəyallar içində o üzünü Allaha tutuf dedi: "Sənnən qüdrətdi, sənnən qüvvətdi, heş kim, heş bir qüvvə yoxdu, hər şeyin yaradıcısı sənsən, hər şeyi yoxduxdan tək cə sən yaradırsan, nə qədər ömrüm var, yalnız sana qovuşmaq üçün yaşıyjam. Ömrüm boyu din-məzhəb yolunun Miskin Abdalı olajam, "ya Qadir Allah". Sonra əlini atıf sazını köynəkdən çıxartdı. Başdadı yavaş-yavaş dınqıllatmağa. Gördü ki, sazın kökü pozuluf. Baş pərdə üstündə sazı köklədi".

Miskin Abdala saz da, saz çalmaq da vergi kimi verilir. Ehtimal olunur ki, ona qədər saz və saz havaları da olmayıb. Göyçə aşıqlarının təsəvvürünə görə ilk aşiq elə Miskin Abdal olub, ilk saz havalarını da yaradan elə o olub. Onun saz çalıb söz deməyinin Şah Xətai kimi bir qüdrətli saz-söz sərrafını, görkəmli şair və hökmdarı heyran etməsi də qətiyyəən təsadüfi deyil. Bu sənə-

1. Oruc Əliyev. "Kitabi-Dədə Qorqud" və Azərbaycan folkloru. Bakı. Elm, 1999, səh. 19-20.

tin sirlərini belə yüksək səviyyədə bilməsi də vergili olması ilə bağlıdır.

"Ustad mən həm də sənin sözünün vurğunu, aşiqiyəm.

Miskin Abdal dedi:

– Sən həmişə var ol: şahım.

Şah İsmayıl dedi:

– Ustad görəsən saza ürəkdən bağlıy if onu günəşlərnən, aylarnan, eşitməkdən doymurux. Bəlkə bunun da bir sirri var?

Miskin Abdal dedi:

– Bəli, qibleyi-aləm, onun böyük bir sirri var.

Şah İsmayıl dedi:

– Nədi o sirri?

Miskin Abdal dedi:

– Qibleyi-aləm mən hələ balaca uşaq idim. Atam məni əvvəlcə molla yanına qoydu, orada dərşimi aldım. Sonra döyüş sirlərini öyrəndim. Daha sonra atam məni Göyçənin dəliqardaş kəndinnən olan Ozan Heydərin şəyirdi olmuş Ozan İbrahimin yanına şəyirdliyə qoydu. Az vaxtda qopuz çalmaxnan ustadımı mat qoydum. Ancaq nə qopuz, nə də onda çalınan havalar məni qane eləmirədi. Hey düşünürdüm ki, qopuza oxşar musiqi aləti yaradım. Gejə-gündüz səbr-qərarım yoxuydu. Fikrim xəyalım yalnız oradaydı. Bir gün yuxuda gördüm ki, bir nurani qoja manə yaxınlaşdı, mehribançılıqla saçımı sığallayif dedi:

– Oğul, sözdərimə yaxşı qulax as. Görürəm çox nigaransan, nigaran olma.

Get qadir Allahın köməkliyinnən səni bu sıxıntılardan azad eləməyə gəlmişəm.

O bu sözdəri deyif mana bir saz göstərif dedi:

– Sabah gedərsən filan ustanın yanına. O səni görən kimi tanıyax. Çünki, mən onun da yuxusuna girif nə lazımdı demişəm. Sonra ürəyinə yatan bir çalğı aləti düzəltdirif verəjəm. Onun adı sazdı. Sazı gördüyün kimi ürəyi oxşuyur. Sən onu qopuz kimi dizinin üstündə yox, ürəyinin üstünə qoyuf üzü Allaha doğru çalajaxsan. Çünki sazın incə, gözəl səsində Allah eşqi var. Sazı çalana ozan yox, aşix deməlisən, sana saz kimi əvəzsiz bir qismət verirəm. sazına-sözünə görə adın dillərdə əzbər olajax. Dünya neçə qərinə doluf, boşalsa da sən hörmətnən yad edi-

ləjəksən. Bu sənət sənin adınan qalajax. Bunu deyib qoja qeyb oldu. Mən yuxudan ayıldım. Gördüyümü atama danışdım. O məni həmin ustanın yanına apardı. Usta məni görən kimi tanıdı. Sazı düzəldif verdi, sazı əlimə alif baxanda elə bildim ki, dünya mənimdi. Onu ürəkdən çalmağa başladım. Başıma xeyli adam toplaşdı. Onda sazı görüb çox təəccübləndilər. Mən gördüyüm yuxuyu onnara danışdım. Usta da belə bir yuxu gördüyünü söylədi. O günnən başladım Allah vergisi və eşqi olan sazı ürəyimin başında çalif oxumağa.

Dastanda aşılığın ədəb-ərkan qaydaları, el içində durub oturmağı, həyatı, fəaliyyəti, arzuları, ideyaları ilə bağlı səhnələr də mühüm yer tutur. Elə bil ki, dastan bütövlükdə aşılığın prinsiplərinin konsepsiyasını, açıb təqdim edir. Bunlarda mifik, magik və mistik motivlər ailə-məişət təsvirləri müəyyən tarixi hadisələrlə qaynayıb-qarışmış şəkildə təqdim olunur. Miskin Abdal haqqa tapınan aşıqdır. Ən ali mə'nəvi məqama ucalmağa şəriət, təriqət, mə'rifət, həqiqət mərtəbələrindən keçib haqqa qovuşmağa can atan bu əqidə sahibi sufi təriqətinin əsil təbliğatçısı və mürsididir. Ən abstrakt mistik təsəvvür ideyalarını el müdrikliyi və sadəliyi ilə mö'cüzəli bir dillə birləşdirə bilir. Miskin Abdal dastan boyu müqəddəs bir şəxs kimi verilir. Onun poeziyasında insan, dağlar, təbiət, gözəlliklər, hamısı həm mə'nəvi, həm də mə'cazi kontekstlərdə şifrələnir, sufi simvolika ilə açıqlanır. Ustad sənətkar insanları aliliyə çağırır, hikmət dolu şe'rlərində ən ali ideyaları təbliğ edir, aşiq sənətinin sirli-sehrli dünyasını açıqlayır.

"Bu vaxt cavan bir aşix onun əlinnən öpüf yazıx-yazıx dedi:

– Ustad başına dönüm dədənə qurvan olum, atam-anam sana fəda olsun, mən əlimə təzə-təzə saz götürüf aşixlax eləmək istəyirəm. Ancaq bilmirəm aşix, necə olmalıdı ki, onun el içində hörməti olsun.

Miskin Abdal dedi:

– Bala, bunu çox sənn kimilərinə demişəm. İndi deyim sən də eşit. Ama bu sözlərimi sırğa elə qulaxlarınan as. Bunnarı unutsan aşix olmuyajaxsan.

*Aşıq kəşt eliyif ağır elləri
El içində namus, arı unutma
Hər yanı gəz, təmiz saxla adını
Dost yanında e'tivarı unutma.*

*Halal mala haram qatmaq nə lazım
hədən yerə kəmənd atmaq nə lazım
Hər yetənə yalan satmaq nə lazım
Əhd-peymanı, düz ilqarı unutma.*

*Miskin Abdal bir qonaxsan dünyada
Könlün bir dəryadı ürəyin ada,
İstəsən ki, yetişəsən murada
Yaş torpağı, dar məzarı unutma.*

Biz üç dastanı - "Miskin Abdal", "Miskin Abdalnan İsmayıl", "Asdan şahnan İrvahım" dastanlarının ustad sənətkar Miskin Abdalın yaradıcılığının məhsulu olduğu qənaətindəyik. Aşıq yaradıcılığının sonrakı dövrlərindən də bəlli olduğu kimi, ustad aşıqların bir çoxu həm də dastan yaratmış və bu sənətin nümunələri ağızdan-ağıza, əsrdən-əsrə keçərək gəlib zəmanəmizə çıxmışdır. Şübhəsiz ki, yaradıcılıq prosesində həmin nümunələrə müəyyən əlavələr də edilmiş, dəyişikliklərə uğramış, cilalanmış, formalaşmış, hər bir dövrün, ifadəsinin müəyyən əlavələri də burada özünə yer tapa bilmişdir. Hər halda biz o fikirdəyik ki, zəngin həyat və yaradıcılığı ilə seçilən Miskin Abdalın dastan yaradıcılığı daha zəngin olmuş, bu yaradıcılıq sonrakı aşıq yaradıcılığına böyük tə'sir göstərmiş, onun inkişafında mühüm yer tutmuşdur. Miskin Abdalın yaradıcılığının tədqiqi bu problemin hər tərəfli öyrənilməsinə imkan yaradacaq.

Göyçədə aşıqların repertuarında geniş yayılmış dastanlardan biri kimi "Miskin Abdalnan Şah İsmayıl" dastanı süjetinə, məzmununa, obrazlarına görə orijinal keyfiyyətləri olan dastandır. Hadisələrin məkan spesifikasiyası və dastandakı üslubu nəzərə alaraq bu dastanı da Göyçə aşıqlarının yaradıcılığı hesab etmək olar. Göyçə aşıqlarının mə'lumatına əsaslansaq, bu dastanı da Haqq Aşığı Miskin Abdalın yaradıcılığı saymalıyıq. Lakin əldə

olunan bu dastan görünür ki, sonralar nədənsə unudulmuş, onun arı-ayrı epizodları xalq arasında rəvayətlər şəklində qorunub saxlanılmışdır. Dastanı yazıya aldığımız aşiq Abbasəli Abbasovun da e'tiraf etdiyinə görə, onun dastan şəklində yenidən yaranmasında ustadı Aşiq Əsədın və onun özünün böyük əməyi olmuşdur. Beləliklə, klassik dastanlarımıza xas olan zəngin dil, üslub və bədii ifadə vasitələri bu əsərdə lazımi səviyyəyə qaldırılmışdır. Daha doğrusu, dastanın bərpasında iştirak edən sənətkarlar nə qədər kamil olsalar da folklorlaşma prosesi getmədiyindən müasir nəsrə məxsus olan üslubi-poetik vasitə və fiqurlar özünü qabarıq bir şəkildə göstərmişdir. Amma bununla yanaşı burada tarixi hadisələrin əksi, bir çox tarixi şəxsiyyətlərin birbaşa adının çəkilişi, iştirakı, hadisələrin bir çox tarixi hadisələrlə səsləşməsi, zəngin ailə-məişət lövhələri dastan yaradıcılığımızın nə qədər orijinal, əvəzsiz bir sənətin məhsulu olduğunu göstərir.

Göründüyü kimi, "Miskin Abdalnan Şah İsmayıl" dastanı öz quruluşuna, poetik sisteminə görə qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanlarımızdan fərqlənir. Bununla belə dastanda real tarixi məişət hadisələri ilə yanaşı, arxaik elementlər də mühüm yer tutur.

"Eposun genezisinin tarixi-tipoloji mənzərəsindən də göründüyü kimi, eposun "əcdadı" mifoloji hekayətlərdir. Həmin hekayətlərdən isə arxaik epos boy atır".¹

"Nəticə e'tibarilə ümumi dastançılığın işlənməsində üç mərtəbəli bir inkişaf nəzərə çarpır.

- 1. Qədim Türk dastan yaradıcılığı*
- 2. Ozan dastan yaradıcılığı*
- 3. Aşiq dastan yaradıcılığı"²*

"Miskin Abdalnan Şah İsmayıl" dastanını bu bölgədə üçüncü qrupa aid etmək olar. Daha doğrusu, bu dastanı aşiq dastan yaradıcılığının ilkin nümunələrindən biri və yaxud birincisi say-

1. Cəfərli M. Azərbaycan məhəbbət dastanlarının poetikası, Bakı, Elm, 2000, səh. 43.

2. Allahmanlı M. Türk dastan yaradıcılığı. Bakı. "Ağrıdağ" nəşriyyatı, 1998, səh. 31.

maq olar. Buradan da ustad sənətkar "Miskin Abdal" aşıq yaradıcılığının, onun yaratdığı ehtimal olunan Miskin Abdal, "Miskin Abdalnan Şah İsmayıl" eləcə də "Asdan şahnan İbrahimin dastanı"nı isə aşıq dastan yaradıcılığının ilk nümunələri kimi dəyərləndirmək olar.

Dastanların dilinə dair

"Miskin Abdal və Sənubə" dastanı gözəl təbiət mənzərələrinin təsviri, xalq danışq dili ifadələri, danışq dilinin sintaksisi baxımından da diqqəti çəkir.

Mə'lum olduğu kimi, müxtəlif səbəblər üzündən topolama nümunələrində uzun müddət söyləyicinin dil və üslubunun, danışq tərzinin özünəməxsusluğunu, təbiiliyini qoruyub saxlamaq bir növ yaddan çıxarılmış, bir çox folklor nümunələri kimi aşıqların dilində də yazıya alınmış örnəklər, o cümlədən, dastanlar bir növ bədiiləşdirilmişdir. Dastanı hansı regionun aşığının söylədiyi bu nümunələrdə demək olar ki, hiss olunmur. Bu məsələ barədə söhbət açan prof. Kamil Vəliyev fikirlərini belə açıqlayır:

"Folklor dili Azərbaycan dilinin ədəbi örnəyidir. Bizcə, bədi dil üçün bu söz gerçəkdir. Nağıllarımızda, atalar sözlərimizdə, bayatılarda, dastanlarımızdakı dil sanki dil üstündə bir dildir, yığcamdır, sərrastdır, ən başlıcası isə bu dilə baxsan, bu dildə danışan xalqın özünü, düşüncə tərzini, duyum yönünü aydın görərsən, hiss edərsən...

Təəssüf ki, bu sahədə də çatışmazlıq çoxdur. Yazı dilinə, publisistik üslub normalarına alışan bir sıra tərtibçilər, redaktorlar nağılı öz hekayəsinə, dastanı öz romanına çevirir, sözün sərbəst, yerli-yerində olan sırası dəyişilir, eşitmə ilə oxuma arasındakı fərq unudulur, cümlələr sadələşdirilir. Şablon çərçivədə təqdim olunur. buna inanmaq üçün Azərbaycan SSR EA nəşri olan altı cildlik "Azərbaycan dastanları" ya beş cildlik "Azərbaycan nağılları" ilə H.Zeynallının, H. Əlizadənin, S. Mümtazın 20-30-cu illərdəki folklor örnəklərinin nəşri tutuşdurulsa bəs edər. Çox təəssüf ki, Azərbaycan folklorşünaslığının daşını qoyanların bu gözəl ənənəsi demək olar ki, unudulmuşdur."¹

"Miskin Abdal və Sənubər" dastanının (eyni zamanda təqdim edilən digər dastanların) toplanması prosesində bu səhv mövqedən qaçılmış, Azərbaycan folklorunun əsasını qoyanların gözəl ən'ənəsinə riyaət olunmuşdur. Daha doğrusu, dastan yazıya alınarkən söyləyicinin dil və üslubunun, danışq dilinin, sintaksisin qorunub saxlanmasına çalışılmışdır. Məsələn, sözügedən dastanda qəhrəmanın böyüməsi, yaşa dolması, xalq dili, "nağıl dili" ilə belə təhkiyə olunur:

"El ağzı fal olar, deyiflər, Hüseyin gündə bir buğda boyu yekəlif yeddi yaşına çatdı" (səh. 392); və yaxud: "Miskin Abdal gördü ki, atası bahar buludu kimi doluf. Atasını dindirən olsa, zulum-zulum ağlıyar" (səh. 399).

Dastan və nağılarımızda ən'ənəvi şəkildə işlənən formulların, ən'ənəvi ifadələrin ifası prosesində də bu prinsip tam dolğunluğu ilə müşahidə olunur. Söyləyicilərin ifa özəllikləri diqqət mərkəzində saxlanmış və yazı zamanı qorunmuşdur. Bə'zi nümunələrə müraciət edək.

"Bunu deyif, başdadılar yerin damarını qıra-qıra yol getməyə" (səh. 433);

"Qırxıncı gün gəcavə bəzəndi, atdar nəmərə durdu" (səh. 433);

Qeyd edim ki, bu cəhət (folklor dili) dastanın bütün süjetində, nəzm və nəsr hissələrində qorunub saxlanılmışdır. Aşağıdakı təbiət mənzərəsinin təsvirinə diqqət yetirək:

"...İlin o vaxtıydı ki, gül-gülü, bülbül-bülbülü çağırırdı. hər tərəf ala, yaşıla bürünmüşdür. Dan yeri təzəcə açıldığından hər yannan qoyun-quzu mələşməsi, at kişnərtisi, çovan tütəyinin yarıxlı səsi eşidilirdi. Bir yannan eldən, ovadan ayrılmaq, bir yannan da bu gözəl mənzərələr Miskin Abdalın ürəyini parça-parça elədi, qəlbini cuşa gətirdi. Sazını sinəsinə sıxıf, aldı görək nə dedi:

*Bahar vaxtı yol başdadım Təbrizə,
Çəmən qaldı, çiçək qaldı, gül qaldı.
Öz elimdə mələkmisal gözəllər,
Yanax qaldı, dodax qaldı, tel qaldı.*

*Savax-savax yarpaxlara şəh düşür,
Gül bülbülnən, bülbül gülnən öpüşür,
Asimanda ulduzdarı sayrışır,
Tufan qaldı, şimşək qaldı, sel qaldı.*

*Bu güllərdən dəstələ, al əlinə,
Miskin Abdal, apar canan elinə,
İzin versə, düz yarının telinə,
Çəmən qaldı, çiçək qaldı, gül qaldı (s. 400).*

Şe'rin alt qatında türk dünya modeli üst qatında isə həmin strukturda proyeksiya olunan estetik işarələr yerləşir. Gətirilən örnək ən'ənəvi olmayan təhlil modelində bir neçə semantik yarusda spesifik elementlər təqdim edir:

Qeyd: tel leksik vahidi əski türkcədədir "dil" deməkdir (məsələn, "ərdəm başı til" - Fəzilətin başı dildir. M.K. DLT). Onun "tük" anlamına gələn "tel" olmadığı da "yanaq, dodaq, dil" fizionomik kompleksindən aydınlaşır. "Tel" saç kompleksinə - qaş, kiprik, zülf və s. daxil ola bilər".

Göyçə dastanlarının sufi konteksti

Sufizm mövzusu olduqca geniş əhatə dairəsinə mairkdir. Amma nəzərdən qaçırılmamalıdır ki, biz ən ümumi şəkildə sufizmin iki tipi ilə üzləşirik: xalq sufizmi və ortadoksal sufizm. Birincisi kökləri çox qədim zamanlara gedib çıxır və onu öyrənmək üçün informasiya ehtiyatları da məhduddur. İkinci isə orta əsrlərdə şərqdə formalaşmış ortadoksal islamın içində onun təməl prinsiplərinə zidd getmədən avtonom bir sistem təşkil edə bilmişdir. Sufizmin (II) sadə nəzəri modeli belədir "Dünyanın yaranması mütləqdən (əhədiyyə) insan dünyasına enmədir (tənəzzül). Əksinə, Yaradana qayıdış doğulmadır (tərəqqi) eyni pillələr üzrə özündə dörd etapı birləşdirir: şəriət (qanun), təriqət (yol), həqiqət, mərifət. Sonuncu etapa yetişərək sufi öz ayrıca "mən"ini və fərdi mövcudluğunu itirir. O Allaha – İlahi Eşqə qovuşaraq ekstaz məqamını yaşayır (fəna), bundan sonra tam transformasiyaya uğrayaraq dünyaya qayıdır və bundan sonra

Allahda əbədi həyat (bəqa) qazanır".¹

Bu sufi mərtəbələri insan davranışının kamilləşməyə doğru inkişafının dərəcələrinə uyğundur. Sufi dünyagörüşü, sufi tə'limi və sufi təriqətləri orta əsrlər şərq kultür çevrəsində geniş yayılıb. Təsəvvüfün əksi türk xalq şüurunda və dünyagörüş sistemində kökləri Tanrıçılıq erasına, qam-şaman epoxasına, ozançılıq dövrünə – bir sözlə əski türk cəmiyyətinin həyatına, məişətinə və mədəniyyətinə bağlanır. Ərəb və İran tə'sirləri ikincidir. Təbii ki, əski türk dünyagörüşündə rüşeym halında olan sufi ideya öncə və hər şeydən əvvəl, monoteist inamla – tanrıçılıqla, Tanrı ideyası ilə bağlı idi. Tanrıya qovuşmaq, onda ərimək və bəqa əhlinə çevrilmək üçün mümkün sufi yolu Tanrıya məhəbbətdən (İlahi Eşqdən) başlanır: Ağız açıb əgər olsam, üstümüzdə Tən(q)ri görkli!

...(KDQ), s.32

Ol ögdigim yuca Tən(q)ri dost oluban

Mədəd irsün, xanım hey!

(KDQ, s.33)

Türk xalq sufizmi Tanrıya öyü şəklində özünü əski ədəbi mətnlərdə göstərir: "Allah-allah (Tən(q)ri- Tən(q)ri)" diməyincə işlər on(q)maz"

(KDQ, s.31)

Əski uyğur mətnlərində "Tanq Tenqri" təkcə şe'r örnəyi olmayıb, Türk Tanrıçılıq sistemində mövcud olmuş ritual elementidir. Həmin rituala görə Tanrı adı müəyyən bir sayda (bizə görə, üç dəfə) ritmik şəkildə (ehtimal ki, müəyyən intonasiya ilə) təkrarlanır. KDQ-də "Ağ alnunda beş kəlmə dua qıldıq, qəbul olsun!" (KDQ, s.51) deyimi xüsusi ritual kimi Tanrıçı türkün yükcüncünün İslam namazına transformasiyasıdır. Türk xalq sufizmi əski dövrün mədəniyyət abidələrində bu və ya başqa şəkildə, xüsusilə mistik mahiyyət daşıyan elementlərdə müşahidə olunur.

"İslamiyyətdən öncəki qövmi ədəbiyyatla çox açıq əlaqələri olan təsəvvüf ədəbiyyatını" ərəb və əcəmlərin sufianə əsərlərini təqlid və tərcümə edən, əruz vəznə və dəbdəbəli bir dillə yazan

1. В.И. Брагинский. Малайские классические повести аллегории. 116-164. Теория жанров литератур Востока. М., Наука, 1985, с.121.

Türk şairlərinin yaratdığı ədəbi materialdan fərqləndirməyin zəruriliyini F.Köprülü xüsusi olaraq qeyd edib.¹ Deməli, Köprülüyə görə əslində Türk ədəbiyyatının üç tipi fərqləndirilir:

- 1. Şifahi xalq ədəbiyyatı (qövmi ədəbiyyat)*
- 2. Təsəvvüf ədəbiyyatı*
- 3. Şərq ədəbiyyatı (ərəb, fars, türk)*

Köprülü onu da əlavə edir ki, "bütün qarşılıqlı tə'sirlərə və içinə aldığı geniş ölçüdə Əcəm ünsürlərinə rəğmən, bu təsəvvüf ədəbiyyatını... * digərindən ayrı bir üzv kimi tədqiq edə bilmək mümkün və hətta zəruridir".²

Milli ruhu göstərməsi baxımından çox qiymətli olan və əski xalq ədəbiyyatıyla sıx münasibətləri olan xalq təsəvvüf ədəbiyyatının uzun bir tarixçəsi vardır: Türklər, başqaları kimi qılınc qüvvətiylə deyil, sırf öz arzularıyla qəbul etdikləri islamiyyət dairəsinə girməmiş, yaxud girib də onun əqidələri və əsasları ilə layiqiylə uyuşa bilməmiş qardaşları arasında din təbliğatı aparmaqdan geri durmadılar. Məhz Türk ədəbiyyatının İslami şəklidə ilk intişarı bu surətlə dini bir mahiyyətdə oldu:

Bir çox türk dərvişləri yeni dini və təriqətlərini yaymaq eşqiylə köçəbə Türklər arasına gəlir və yeni məfkurəni onların anlayacağı bir dil və zövq ala biləcəkləri bədii bir şəkil ilə yaymağa çalışırlardı. Beləcə təməli qurulan təsəvvüf ədəbiyyatına Türklər arasında əsrlərdən bəri davam edib gələn xalq ədəbiyyatının bir model vəzifəsini görməsi məhz bu səbəbdəndir. Bizim görə bildiyimiz ilk səhifələrində, bəlkə də təbliğini bir qayə izlədiyi üçün, bir az quru və bəsit əsərlər verən bu ədəbiyyat əsrlər boyunca incələ-incələ türkün milli dühasını göstərəcək dərəcədə xüsusi bir mahiyyət almış, əcəm mütəsəvvüflərinin ən yüksək məhsullarıyla ölçülə biləcək əsərlər vücuda gətirmişdir. Ərəblərin və farsların analoji ədəbiyyatlarından fərqli olaraq bu xalq təsəvvüf ədəbiyyatı son dərəcə milli idi.

Türk epik informasiyası qəhrəmanlıq epoxasından alphiqdan (tanrıçılıq sistemində) və qazilikdən (İslam sistemində), çomaq

-----
1. F.Köprülü, Türk ədəbiyyatında ilk mütəsəvviflər. S.1.

* Şifahi xalq ədəbiyyatında təsəvvüf nəzərdə tutulur.

2. Yenə orada

ərliyindən (tayfa münasibətlərindən) və qılınc müsəlmanlığından (İslam ordusunun mücahidliyindən), şamandan, ozandan, dərvişdən, təkkə şairindən, mənqəbədən, salnamədən keçir; mif, əfsanə, nağıl, rəvayət, hekayə ilə birgə ritual elementləri, ritmik parçalar, şe'r, dastan və.s. kimi nəsr və nəzmlə ifadə olunan mətnlərdə reallaşır, şifahi ən'ənədə yaddaşlaşaraq daşınır, yazı ən'ənəsində daşlaşır. Əski kosmoloji çağdan çağdaş dövrə qədər informasiya fasiləsizliyini tə'min edən etnik şüur fenomeninin varlığa münasibətdə formalaşmış xüsusi modelləşdirici sistemləri differensial mətn tipləri törədib və onu informasiyanın xüsusi estetik işarəsinə çevirib. Epik informasiyanın aşığa qədərki XVI əsrədək) mərhələsi olduqca mürəkkəb proseslərdən keçib; həm dünyagörüş, həm sosial-mədəni mühit, həm də sənət səviyyələrində keyfiyyət elementləri ilə təkmilləşib.

"Türk ədəbiyyatının inkişafını elmi şəkildə öyrənmək üçün hər dövrdə və hər sahədə Xalq ədəbiyyatının, Aşiq ədəbiyyatının xüsusi inkişafını və bütün bu müxtəlif zövq səviyyələrinə xitab edən zümrə ədəbiyyatlarının bir-biriləri üzərindəki tə'sir və əks tə'sirlərini anlamaq da zəruridir".¹

Bütövlükdə aşiq ədəbiyyatında və onun dastan janrında sufi kontekst dominant mövqedədir. Sufi dünyagörüş bir sıra dastanların ideya-bədii əsasını təşkil edir, dastan şe'rləri sufi simvolikası ilə qurulmuş xüsusi metoforik sistemlə işləyən işarələrdən yaradılır. Bu sistem dastan şe'rlərində (başqa şe'rlərdə) semantik paradigmaya daxil olur və sintaqmatik konstruksiyada xüsusi səviyyə (yarus) qazanır.

Göyçə dastanlarında sufi kontekst qabarıq şəkildə özünü göstərir. Aşiq ədəbiyyatının sufizmlə bağlı, təsəvvüfi problemlər üzrə öyrənilməsi olduqca zəruridir və müstəqil araşdırmalar tələb edir. Bizim Göyçə dastanlarından verdiyimiz nümunələrin fragmental xarakter daşması da araşdırmanın birbaşa bu problemə həsr olunmaması ilə bağlıdır.

"Təbii ki, başlanğıcda aşığa çevrilən aşıqlər təriqət əhli idilər

-----
1. F.Köprülü. Türk edebiyatında aşık tarzı'nın mənşei və tekamülü. Milli Tətebbülər Mecmuası, 1331, nu, 1, s.35-46; yenə onun, Türk edebiyatında ilk mütasavviflər, s.3.

və sonralar müstəqil bir təşkilat kimi formalaşan aşıqlar təxəllüs alaraq "Qul", "Miskin", "Abdal", "Xəstə", "Şah", "Sultan" və s. kimi terminləri qəbul etməklə özlərinin təsəvvüfi axına bağlılıqlarını saxlaya bilmişdilər. Aşıqlıq bir sənət növünə çevrildikcə təxəllüslər də arxa plana keçməyə, daha çox "Aşiq" tə'yinedici adı işlənməyə başladı. Sufizmin eşq anlayışı, vəhdəti-vücuda ontoloji və qnoseoloji köklərini açıqlayan şe'rlər bu ədəbiyyatda seyrəlməyə başladı. Aşiq ədəbiyyatında dəyişməz qalan ilhamın vergi olduğuna, ilahi mənşəli olduğuna inam, bir də sufi rəmzləri oldu.

Aşıqlar haqqında xalq rəvayətləri bu verginin ilahi qaynağını açıq-aydın göstərməkdədir. Aşiq Ələsgər, Molla Cümə ilə bağlı rəvayətlər dediklərimizə misal ola bilər. Bəşəri eşqdən ilahi eşqə qədər yüksələn aşıqlarda saz çalıb, söz qoşmağı onlara ərsigürşü yaradan uca Allah vermişdir. Vergini onlara ötürən Hz. Əli, Qırqlar, Xızır, nurani qoca olması da bu ilhamın sufi köklü olduğunu göstərir. Haqq aşığının adı şairlərdən üstünlüyü də onun haqqın dili ilə, bədahətən şe'rlər qoşması, qıfılbənd kimi sorulan təsəvvüfi sirləri ilahi bir qüdrətlə açmasındadır. Aşıqlar aşılıkdən aşılığa gedən yol, ilahi vergi, sufi mətləbləri, dərvişlik, ərənlik məqamları haqqında qoşduqları eşq dastanlarında uzun-uzadı mə'lumat verirlər. Xüsusi bir zümrə kimi seçilən aşıqların mədəniyyət tarixində ən böyük xidmətləri haqq aşıqlığının dastan tipini (seçmə mənimdir – H.İ.) yaratmaqla təsəvvüfi tamamilə xalqın malına çevirmələri oldu"¹.

"Həcər xanım" dastan-rəvayəti də Ələsgər sənətinin vergili olduğundan soraq verir.

Ustad Ələsgərin poeziyası, eyni zamanda onun haqqında yaradılmış dastan-rəvayətlər göstərir ki, bu qüdrətli sənətkarın sənəti dərin köklərə bağlıdır.

O, Miskin Abdal, Qurbani, Abbas Tufarqanlı kimi haqq aşıqlarındandır. Onun ilhamı vergili, ilahi mənşəlidir. Deməli, onun məşhur şe'rində aşılığın ədəb-ərkan konsepsiyasının əsas cəhətlərini açıqlaması da təsadüfi deyildir:

1. Füzuli Bayat. Məhəbbət (eşq) dastanları. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. IX kitab. Bakı, Səda, 2000, səh. 123,127.

"Aşıqlıq ədəb-ərkan baxımından özünəməxsus keyfiyyətə malik olsa da, onun bu ədəb-ərkan sistemi təsəvvüf mədəniyyətinin tərkib hissəsini təşkil edir. Araşdırma göstərir ki, aşıqlığın ədəb-ərkan sistemi, əslində təriqətin ədəb-ərkanının sadələşdirilmiş və kütləviləşdirilmiş şəkildən başqa bir şey deyildir. Təriqət böyüyü pir, mürşid adlandığı kimi, aşıqların da böyüyü ustad və dədə adlanırdı. Türk təkkə böyüklərinə də ustad, dədə deyildiyi mə'lumdur.

Ustadın yanında aşıqlığın əbəb-ərkanını, saz çalib oxumağı, məclis aparmağı, dastan söyləməyi öyrənən şagirdlərin üç-dörd ildən on-on beş ilə qədər tə'lim keçdikləri mə'lumdur. XIX yüzilliyin məşhur aşıqlarından Ağ Aşığın, Aşıq Alının, Aşıq Ələsgərin, Molla Cümənin məhz ustad yanında yetişdikləri qaynaqlardan bəlli olur. Təkkə şairləri şe'rlərində şeyxlərini dönə-dönə xatırladıqları kimi, aşıqlar da qoşmalarında ustadlarını yad etməyi unutmurdular. Təriqətə qəbul mənbələrdə qalsa da, aşıqlığa qəbul və şagirdin necə adlanması bizə mə'lum deyildir.

F.Köprülü bunu çıraqlıq mərtəbəsi adlandırır və çırağın aşıq oluncaya qədər bir neçə mərtəbə keçdiyini, ustaddan məxləs (təxəllüs) alıb müstəqil aşıq olduğunu yazır. Çoxsaylı şifahi aşıq mənbələri aşıqlığın vergi kimi verildiyini bildirməklə yanaşı, ustad-şagird münasibətini də açıqlamağa xidmət edir. Ancaq bu tip mənbəvi rəvayətlərin toplanıb nəşr edilməyindən (yalnız Aşıq Ələsgərlə və Molla Cüma ilə bağlı bə'zi rəvayətlər nəşr edilmişdir.) aşıqlığın ədəb-ərkan sistemini, aşıqlıq tə'limini tam şəkildə araşdırmaq mümkün deyildir. Ancaq bə'zi aşıq şe'rlərində, xüsusən də eşq dastanlarında və Aşıq Ələsgərin məşhur və mə'lum şe'rinə aşıqlığın ərkan konsepsiyasının əsas konturları cızılmışdır".¹

Aşıq Ələsgərin həyat və yaradıcılığından bəhs edən "Həcər xanım", "Aşıq Ələsgərnən Dəli Ali", "Aşıq Ələsgərin Qarabağa toy səfəri" dastan-rəvayətlərində də ustad aşığın şəxsiyyəti, həyata baxışı barədə söhbət açılır. Onun təkcə Göyçədə deyil, digər mahallarda da şan-şöhrət sahibi olduğu, elin şad günü ilə yanaşı dərddli-qəmli günlərində də Ələsgər kimi el ağsaqqalının,

1. Aşıq Ələsgər. Bakı, Elm, 1972, səh.305.

müdrük şəxsiyyətin sözünə, məsləhətinə ehtiyac olduğunu görürük.

"Aşiq Ələsgərin Qarabağa toy səfəri" dastan-rəvayətində Qarabağın Xanqərvənd kəndinin də göyçəlilər kimi sazı-sözü xoşladıqlarından, məclislərinə aşiq gələndə dinə-imana gəldiklərindən söhbət açılır. Bu camaat yaylağa köçəndə toy tədarükü görürlər:

"Buranın camaatı Aşiq Ələsgəri çox yaxşı tanıyırdı. İstər aranda, istərsə də yaylaqda toy eyləyəndə çox zaman Aşiq Ələsgəri aparırdılar. Əgər Aşiq Ələsgəri tapa bilməsələr, başqa aşiq çağırırdılar".

Bu dəfə Aşiq Ələsgərin dalınca adam göndərirlər. Ələsgər deyir ki, üç gündən sonra gedərik. Ələsgəri aparmağa onun siğə qardaşı Məşədi Qara gəlibmiş. Bu sözdən qonağın incidiyini görən Ələsgər toya getmək məcburiyyətində qalır. Onlar gəlib Zod kəndi ilə Zərzibil kəndinin arasında atdan düşüb dincələndə sazı çıxarıb çalmaq istəyəndə dostu təəccüblənir. Ələsgər deyir:

"- Öyün tikilsin, vurhavuru görmürsən?

- Nə vurhavur?

- Bu saat mənim qəlbimdə iki padişahın davasıdı.

- Hansı padişahların?

Aşiq Ələsgər belə deyəndən sonra sazı sinəsinə basdı, görək nə dedi, Məşədi Qara nə eşitdi:

Nəfsnən mə'rifət duruf cahada,

Mə'rifət deyir-Belə kar eyləməynən!

Nəfs deyir: - Baxma naqqal sözünə,

Xeyrin gələn yerdə ar eyləməynən!

Qara indi başa düşdü ki, Aşiq Ələsgərin qəlbində dava eliyən hansı padişahlarıymış. Ələsgər aldı o biri bəndi dedi:

Mə'rifət deyir:

Günahkardı nə ki yoldan azan var,

İki mələk-xeyir-şəri yazan var,

*Qiyamət var, qıl körpü var, qazan var,
Röyšən yollarını tar eyləməynən!*

Aşıq Ələsgər qışın son ayını bu yana getməmişdi. Ondan sonrada ki Məhərrəmlik araya düşmüşdü. Bu il birinci dəfəydi ki, xeyir işə gedirdi.

Aldı Nəfs:

*Zimistan çəhmişəm, yeni yaz oluf,
Üzüm gözəllərə payəndaz oluf,
Sözüm bəyənilif, işim saz oluf,
Sən Allah, gözümü kor eyləməynən!*

Aldı Mə'rifət:

*Haqq bizə göndərif dəlili-ayət,
Oruj tut, namaz qıl, eylə ibadət,
Mehdi divanında çəhmə xəcalət,
Məhşərdə yerini nar eyləməynən!*

Aldı Nəfs:

*Sən müztərsən, loyğa-loyğa danışma,
Belə sualları məndən soruşma,
Nə xeyrimə, nə şərimə qarışma,
Qarıssan, çıx yeri dar eyləməynən!"¹*

Dastandan gətirdiyimiz örnəkdən də göründüyü kimi Haqq aşiqi Dədə Ələsgərin könlündə gedən savaşıq motivində (təbii ki, bu Ələsgərin öz sənətkarlıq xüsusiyyətidir və əski türk ən'ənəsində (məsələn, Divanü-lügət it-türk"dəki şe'r örnəklərində mövcud olan bir üsuldur) sufi pillələri -təriqət ("nəfs" termini altında) və mərifət arasındakı münasibətlər insanın kamilləşmə prosesinin xüsusi səviyyələri kimi, İslamı da bu kontekstdən kənarlaşdırmadan yüksək estetik keyfiyyətdə təqdim olunur.

Göyçə aşiqlərinin yaradıcılığı, o sıradan dastan yaradıcılığı bütövlükdə İslam, Sufizm, Sufi təriqətləri, Şiyəlik kontekstləri-

1. Aşıq Ələsgər B., Elm, 1972, 229-239

nin içində baş verir.

Bunların mükəmməl öyrənilməsi olduqca zəruridir və gələcək tədqiqatlarda qeyd etdiyimiz məsələlərə geniş yer verilməli, müstəqil araşdırmalar aparılmalıdır.

Yaradıcı subyekt kimi aşığın (şairin, sənətkarın) birdən birə XVI əsrdə yaranmadığı aydındır. Amma bizim mövcud aşiq tipi məhz XVI əsrdə yaranmışdır. Öncə istinad etdiyimiz müəllifin mülahizələrindən aşığın (haqq aşıqlarının) yeni dastan tipi (eşq dastanları tipini) yaratmasını təmamilə doğru sayırıq. Amma aşığın meydana gəlməsində təkkə şairindən birbaşa aşığa keçidin baş verməsi tezisi, əslində kifayət qədər mürəkkəb olan ədəbiyyat və sənətin inkişafı prosesinə çox sadə və bəsit yanaşma kimi anlaşıla bilər.

Göyçə dastanlarında Türk dünya modeli: xaos və harmoniya

Göyçə dastanları Türk epik təfəkkürünün reallaşmış mətn faktı kimi özündə türkün dünya haqqında təsəvvürlər kompleksini bu janr çərçivəsində və onun qəliblərində müvafiq elementlərlə (obraz, motiv, süjet) və müxtəlif səviyyələrdə (kod, mə'lumat, sxem) ifadə edir. Sözügedən dastanlarda tarixilik güclü olduğundan, yeni dövr dastan tipi kimi tarixi dünyagörüşün ifadəsi üstünlük təşkil edir; amma bu heç də semantik strukturun alt qatında qalan modelləşdirici sistemi istisna etmir. Həmin sistem digər səviyyələri özündən və özündən böyük şəkildə, onun özünü içərisinə alan çevrələrə proyeksiya edir və bütün çevrələr onda konfigurasiya olunur: bu kosmik modeldir, -mif, ritual, dil və maddi mədəniyyət abidələri əsasında bərpa olunan dünya obrazıdır. Dar mə'nada kosmik modeli dünyanın məkan obrazı kimi anlamaq qəbul olunmuşdur. Dünya haqqında təsəvvürlərin ifadəsi kimi "dünya ağacı"nın yardımı ilə İnsan və Tanrının, yer və göyün zəruri əlaqələri dəstəklənir. "Dünya ağacı" obrazı hər şeydən öncə dünyanın üçlü şaquli strukturunu təşkil edir: Göy, Yer, Yeraltı. Bu bölünmə iki qütblü şaquli strukturda yuxarı-Allah, orta-İnsan, aşağı ölü və xtonik varlıqlardır. "Dünya ağacı" üfüqi sıxlıqda dünyaya dördtərəfli (bə'zən 8 tərəfli) dayanıqlı və statik struktur verir.

Mərkəzi ağacdən dörd tərəf üzrə üfüqi sıxlıqda yerləşən dörd ağacı kosmik üfüqün təşkilinin ideal sxemidir. Üfüqi sıxlığın

dördtərəfli modeli dünyanın dörd cəhəti haqqında təsəvvürlərə uyğundur; onların kəsişmə yerindən "Dünya ağacı yaranır". "Dünya ağacı"nın köməyi ilə nəinki kainatın əsas məkan sahələri fərqlənir, həm də başqa sferalar üzvlənməyə mə'ruz qalır. Belə üzvlənmə adətən üçlü strukturda reallaşır: məsələn, keçmiş, indi, gələcək; əcdad, indiki nəsil, varis (zaman sferası); əlverişli, neytral, əlverişsiz (etioloji sfera) və s. "Dünya ağacı" konsepsiyası birbaşa dünyanın yaranması haqqında təsəvvürlə, kosmik məkanın differensasiyası ilə, dünya nizamı yaradılması ilə bağlıdır.¹

Görkəmli mifoloq alimlərin mülahizələrindən aydın olur ki, ən'ənəvi mətnlərin əsasında mifoloji dünya modeli durur. Burada zamanın və məkanın çeşidli transformasiya variantları mümkündür; amma dünyanın zamanda, məkanda və insanda təkrarlanan şaquli və üfüqi strukturu qeyd olunan kəmiyyət və keyfiyyət çevrəsində baş verir.

Türk-oğuz epik ən'ənəsinin fasiləsiz davamı kimi Göyçə da stan yaradıcısı subyektinin təsəvvürləri də həmin əski modeli birbaşa və ya dolayısı ilə təkrarlayır. Məsələn, Dədə Ələsgərin bir müxəmməsində türk dünya modelinin mətn reallaşmasına diqqət edək:

*"Xaliqi-ləmyəzəl-allah
Mö'cüz nümayan eləyib;
Görün bir qətrə məkidən
Nə cürə insan eləyib;
Ona fəthi-nüsrət verib,
Bəbir pəhlivan eləyib;*

-----
1. А.К.Байбурин. Космическая модель. С.61-62. Народные знания. Фольклор, Народные искусство.вып.4.М.,Наука, 1991.с.61-62; В.Н.Топоров. О структуре некоторых архаических текстов, соотносимых с концепцией мирового дерева (труды по знаковым системам. Тарту, 1971. 5; Уенə onun. О космологических источниках раинеиторических рписаний) orada, 1973. 6; Е.М.Мелетинский. Поэтика мифа. М.,1976; Б.А.Латынин. Мирное дерево-дерево жизни в орнаменте и фольклоре Восточной Европы (Изв.ГАИМК.Л.,1933. Вып,69 Е.Г.Кагаров. Мифологический образ дерева, растущего корнями вверх) докл. АН СССР. Сер. В. 1928. №15.

*Səfalının yaynında
Dörd dəfə meydan eləyib;
Hər kimə xişm ilə baxsa
Xofu hərəsan eləyib".¹*

Gətirilən örnəkdə dünya modelinin şaquli strukturu allah (yuxarı)-insan (orta)-"hər kim" (yeraltı, "xofun hərəsan etdiyi"-dolayısı ilə bildirilir) olmaqla üçlü sistemdə sıralanır. Üfüqi struktur isə "dörd dəfə meydan eləyib" misrasında (əslində dörd tərəfə) bir qədər fərqli deyilişlə ifadə olunub.

Göyçə dastanlarının "dünya modelinin" strukturunda diqqəti çəkən bir cəhət də sakral sferanın üzvlənməsidir. Adətən mətnlərində Allah, Məhəmməd, Əli sakral sferanı təşkil edir. Pir, Mürşid, ocaq, övliya, seyid isə onun ətrafında təsəvvür edilir.

Dünyanın yaranması haqqında mifoloji təsəvvürlər sistemi kimi mifoloji kosmogenez əsas reallaşma forması olaraq kosmoqonik mif motivlərində (mifologemlərdə və mifemlərdə) xaosun kosmosa çevrilməsindən danışılır. Dünyanın mifoloji yaranma prosesi əsasən ilin təqvim ritualında (məsələn, yazın qarşılınması mərasimində, "kosa-kosa" oyunu) özünü göstərir. Xaos istənilən kosmoqoniyalarda gecə, boşluq, dıbsızlıq və ya xtonik varlıqlar kimi təsvir olunur. Dünyanın yaranması üçün ilkin material hava, od, torpaq, su xaosun kosmosa çevrilməsində mərhələli şəkildə ierarxik ardıcılıqla iştirak edir; ilk növbədə məkan-zaman qarşılıqlı su-quru, göy-yer, yuxarı-aşağı, işıq-qaranlıq, gündüz-gecə şəklində baş verir. Xaosdan kosmosa keçidin sonrakı mərhələlərində diri-ölü, kişi-qadın və s. şəklində təzahür edir. Bundan sonra dünyanın saxlanması insanın, heyvanların, bitkilərin ilkin mədəni simvolların iradəsi ilə əlaqəli olur. Xaosdan kosmosa keçid Tanrının, daha sonra isə mədəni qəhrəmanların iradəsi ilə baş verir. Yer-ana və Göy-atanın (Ay ana, Günəş ata) müqəddəs nigahı ilə dünyanın yaranması haqqında da süjetlər mövcuddur.¹

-----
1. Aşiq Ələsgər. B., Elm, 1972. S. 37.

Məsələn, Ay və Günəşin iştirakı ilə kosmosun yaranması aşiq Alının aşağıdakı misralarında bu şəkildə ifadə olunub:

*Aydı, gündü gəlir keçir ömürdən,
Tələsirik görən yaza nə qaldı?*

Üst qatda real tarixi zamanın altında mifoloji kosmogenez modeli dayanmışdır. Ayla Günün gəlib keçməsi yazı doğurur. Yaz isə məhz həyat, dirilik, törəyiş deməkdir. Mifoloji zaman çevrəsi bitir, təbiət ölür və ölümüylə dirilir. Ölüm həyata, həyat ölümə eyni bir nöqtədə qovuşur. Nəhayət, bə'zi kosmoqonik miflərdə yaranış sözlərin köməyi ilə baş verir.²

Göycə dastanlarında kosmosu təmsil edən Göyçəli aşiq və ya onun tərənnüm etdiyi müsbət qəhrəman şər qütbün təmsilçilərinə qələbə çalır. Aşiq münasibətləri kontekstində Göyçəli aşiqin harmoniya yaratması daha çox istedadsız aşiqin ifşası motivi ilə ifadə olunur və ona qarşı görülən cəza tədbiri onun sazının odunluğa göndərilməsi ilə məhdudlanır. Tərəkəmə-elat mühi-tindən və məişətindən gələn (və həmin məişətin spesifik terminologiyası çevrəsində baş verən) duzlu yumor motivləri dastanı müşaiyət edir və gülüşün xüsusi semantik funksiya daşıyıcısı kimi auditoriyanı daim şən əhvali-ruhiyyədə saxlaya bilir.

Təbiətlə harmoniyaya intuitiv cəhd ən'ənəvi mədəniyyətlərin xarakterik əlamətidir. Lakin, insan həyatında tale xarakterli si-tuasiyalar təkrar-təkrar dönməz müntəzəmliklə yaranır. Hər şeydən öncə onlar həyat siklinin daha çox əhəmiyyətli məqam-ları ilə uzlaşırlar: doğuluş, toy və ölümlə. Həmin situasiyalar mi-fik başlanğıcın mikrokosma daxil olması kimi duyulur. Bə'zi zamanlarda xaos təsdiqlənir. Hamı "o dünyaya" yaxınlaşır. Düşünürük ki, qədimdə belə situasiyalar güclü emosional streslərin mənbəyi olmuşdur.³

1. А.К.Байбурин. Космогенез мифологический. С. 63-64. Народные знания, Фольклор, Народные искусство. М.;1991,с.63.

2. Yenə orada

3. Традиционные мировоззрение тюрков южной Сибири.

Пространство и время. Вещный мир. Новосибирск, Наука, Сибирское отделение. 1988. С. 153-154.

O.M.Freydenberqə görə, eyni bir situasiyanın real (və ya insanın ömründə onların real) mövcudluğuna baxmayaraq qəbul olunması aydın şəkildə göstərir ki, biz iki hadisə ilə üzləşirik: birincisi, gerçəkliklə, ikincisi, həmin gerçəkliyin şüurdakı konsepsiyası ilə:¹

Göyçə dastanları Azərbaycan-Oğuz-Türk gerçəkliyini və həmin gerçəklik haqqında təsəvvürləri dastan modelində təqdim edir. Klassik məhəbbət dastanlarının kononik "monoton" informasiyasından fərqli olaraq göyçə dastanları özündə arxaik türk eposu tipini, orta əsrlər dastanı motivlərini saxlaya bilib, real tarixi hadisələri də öz içinə alıb; onlarda qəhrəmanlıq eposuna meyl də güclüdür. Arxalığ eposun əsas süjet mövzusu "biz-onlar" qarşıdurması modelində qurulur; Epik qəhrəman, adətən soy başçısı harmoniyanın təminatçısı rolunda çıxış edir. Türk dastanları üçün bu daha əhəmiyyətli bir mövqeyə malikdir. Çünki türkün əzəli və əbədi missiyası harmoniya yaratmaqdır.

Bizə görə dastan (xüsusilə, məhəbbət dastanları) iki diskretik tipin sintezində reallaşan harmoniyanın mətn işarəsidir. Göyçə dastanları əski Türk təsəvvürlərinin, Türk həyatının və Türk cəmiyyətinin bütün etnik-mədəni-keyfiyyətlərini özündə cəmləşdirən zəngin və əvəzsiz informasiya qaynağıdır. Göyçə dastanlarında bütövlükdə Türk epik sistemini elmi şəkildə müşahidə etmək mümkündür.

"Aşıq Ələsgərə Dəli Alı", "Aşıq Ələsgərin Qarabağa Toy səfəri", "Aşıq Alının Türkiyə səfəri" və b. dastanlar (dastan rəva-

yətlər) spesifik şəkildə əski türk qəhrəmanlıq motivlərini özündə ifadə edir. Türk xalqının döyüşü, Göyçə aşığının deyişməsinə transformasiya olunaraq yeni keyfiyyət göstəricisi kimi çıxış edir. Bu dastanlarda yeni dövrün harmoniyasını təmin etmək üçün zəruri informasiya üstünlüyü nümayiş olunur. Göyçə aşığının yaratdığı və yaşatdığı dastanda xaos bütün hallarda kosmosla əvəzlənir, harmoniya təmin olunur.

1. O.M. Фрейндерберг. Поэтика сюжета и жанра. Л., 1936. С. 59.

Dastan şe'ri

Tanınmış türkoloq K.V. Nərimanoğlunun da qeyd etdiyi kimi həm mübahisəli, həm də maraqlı problemlərdən biri "Dastanlarda" şe'r və nəsr məsələsidir. Alim eyni zamanda "Dədə Qorqud" və Orxon-Yenisey abidələri üzrə müxtəlif istiqamətlərdə tədqiqat aparmış V.Jirmunski, X.Koroğlu, N.V.Stebleva, Ə.Uy-sal, V.Valker, F.Sümer, O.Ş.Gökyay, M.Ergin, Ə.Sultanlı, M.Təhmasib, M.Adilov, Ş.Cəmsidov, V.Aslanov, K.Abdullayev, və b. müəlliflərin məsələyə baxışında əsas ümumi cəhət kimi retrospektiv aspekti qeyd etmiş və eyni zamanda məhz bu tipli baxışın "Dədə Qorqud" şe'rini müəyyənləşdirmək üçün yetərli olmadığını da əlavə etmişdir. Müəllifin o fikri də tamamilə doğrudur ki, əski şe'rə müasir şe'rin tələblərindən yanaşmaq olmaz. "Şe'r əvvəldir, yoxsa nəsr?" – sualını dünya ədəbiyyat-şünaslığı kontekstində araşdıran K.V. Nərimanoğlu məsələ ilə bağlı bir sıra müəlliflərin münasibətlərini örnək olaraq gətirir.¹ "Qədim insanların sözə inamı, sözün magik qüvvəsi şe'ri, yə'ni xüsusi sırası olan, adi danışqdan seçilən söz komplekslərini yaratmışdır."

Zaman keçdikçə bu seçimli ifadələr, cümlələr, mətnlər yarandığı dilin ifadə vasitələri imkanına, dilin fonetik, leksik, qrammatik, poetik sisteminə uyğun şəkildə min illər boyunca kollektiv yaradıcılıq prosesində cilalana-cilalana böyük inkişaf yolu keçən və nəhayət, dastan dövrü keçirən bədii söz kontekstində şe'rin ifadə və məzmun planı öz qanunauyğunluqları ilə zəngin sistem kimi ortaya çıxır.² M.Təhmasibə görə dastan şe'rlə nəsrin növbələşməsi prinsipilə əsaslanır. Bə'zən rus və Avropa alimləri bunu sadəlik, hətta bəsitlik, primitivlik kimi başa düşür, qələmə vermək istəyirlər. Bu əlbəttə doğru deyildir. Bu, bizim dastanlarımızın çox qədimlərdən başlayaraq gələn və bu gün də davam edən xüsusiyyətidir. Bu, "Kitabi-Dədə Qorqud" boylarında da belə olmuş, "Koroğlu"da, Böyük Vətən

1, K. Vəliyev. Dastan poetikası. B., 1984, S. 105-106.

2. K. Vəliyev. Göstərilən əsəri. S. 107-108.

müharibəsi qəhrəmanı haqqında yaranmış "Kamal" kimi müasir qəhrəmanlıq dastanlarında da, yüzdən artıq məhəbbət dastanımızda da belədir. Dastanda adətən, hadisə, əhvalat, macərə sadəcə danışılır və onun aşığılar tərəfindən Yurd adlandırılan bu təhkiyə hissəsi ancaq nəslə olur.

Qəhrəmanların müraciətləri, münasibətləri, məhəbbətləri, iztirab və həyacanları, kədər və sevincləri, deyişmə və müşairələri isə qoşmalarla verilir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, yazılı ədəbiyyat dastanları ilə xalq dastanları bu cəhətdən müəyyən dərəcədə fərqlənir.¹ Türk epik ən'ənəsində tamamilə şe'rlə yaradılmış dastanlar vardır. Və bu forma dastançılıq ən'ənəsində ilkin sayıla bilər. Çünki "dastan qoşmaq", "dastan bağlamaq", "dastan yazmaq" və s. ifadələrin hər biri əski çağlarda onun şe'rlə ifadə olunduğunu bildirir. Göyçə dastanları həm ən'ənəvi, həm də ən'ənədə unudulmuş dastan tiplərini saxlaya bilib. Məsələn, Aşıq Ələsgərin müxəmməslərinin içərisində elə şe'r örnəkləri vardır ki, arxaik eposu, qəhrəmanlıq dastanlarını, konkret olaraq, "Oğuz kağanı", "Koroğlu"nu xatırladır. Bunun üzərində dəqiq təhlil aparılsa, burada çox maraqlı elementlər aşkarlanacaq.

Bizə görə, dastanda şe'r epik süjeti müşaiyət edir; əslində iki "süjet" yaranır: birincisi hadisəvi süjetdir ki, nəslə təhkiyə olunur (söylənir), ikinci şe'rlə oxunur və emosional ovqatı təmin edir. Ümumi süjet nəsr-nəzm (nəzm-nəsr) növbələşməsində qırılmaz. Klassik məhəbbət dastanlarında "ustadnamə", "dastan", "duvaqqapma" (və yaxud "cahannamə") ardıcılığı (hökm-sınaq-nəticə)². Göyçə dastanları üçün heç də məcburi bir model deyildir. "Ustadnamə" və ya "duvaqqapma"dan istifadə olunmadığı hallar da istisna təşkil etmir.

-----
1. M.H. Təhmasib. Azərbaycan xalq dastanları. Orta əsrlər. B., Elm, 1972, S. 58

2. Aşıq Ələsgər. B., Elm, 1972, II-ci kitab. S. 42 (bax: "kimi" şe'ri)

3. M. Cəfərli. Göstərilən əsəri.

Göyçə dastanlarının janr spesifikası və təsnifi prinsiplərinə dair

Əski Türk-Oğuz ədəbiyyatının (XI əsrə qədər) Oğuz-Türkman tipinin (XI-XV əsrlər) davamı olaraq Göyçə aşığı poeziyası (XVI-XX əsrlər) əski xalq ədəbiyyatının zəngin örnəklərini (janrlarını və şəkillərini) şifahi ədəbi ənənənin qanunauyğunluqları çəvrəsində mühafizə edib, funksional dinamikanı təmin edən şifahi ədəbi fəaliyyət enerjisini itirməyib. "Göyçə sazının, sözünün sorağı ilə son illərdə aparılan axtarışlardan məlum olmuşdur ki, bu torpaqda hələ XVI-XVIII yüzilliklərdə Ozan Heydər, Ozan Cəlil, Ozan İbrahim, Miskin Abdal, Dərdli Nəsim, Qul Mahmud, Şımpırlı Sevgili kimi sənətkarlar yaşayıb-yaratmış"1 onların sənət ənənəsini Ağ Aşıq, Aşıq Alı, Məmmədsöyün, Alməmməd, Dədə Ələsgər, Aşıq Məhərrəm, Aşıq Əziz, Şair Aydın, Aşıq Musa, Mirzə Bəylər, Hacı Əliş Ağ, Şair Məhəmməd, Usta Abdulla, Bəşir, Aşıq Qurban, Şair Əbdüləzim, Aşıq Əsəd, Aşıq Talib, Aşıq Mehdi, Həsən Xəyallı, Xəstə Bayraməli, Aşıq Nəcəf, Şair Bəhmən, Növrəs İman, Şair Aqil, Aşıq Musa, Şair Həşim, Aşıq Məhərrəm, Şair Əbülfət, Aşıq Cahad, Aşıq Əli, Aşıq Saleh, Aşıq İsmayıl, Aşıq İmran, Aşıq Haqverdi, Aşıq Murad Niyazlı və b. davam etdirmişlər.2

Bir başqa deyilişlə də olsa türk ədəbi-bədii fikrinin tarixi inkişaf qanunauyğunluqları, onun ayrı-ayrı faktları, hadisələri və görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatı kontekstində M.F.Köprülü, Ə.Cəfəroğlu, Ə.Abid, H.Zeynallı, F.Köçərli, Ə.Nazim, M.Arif, C.Xəndan, Ə.Sultanlı, Mir Cəlil, M.Cəfər, M.İbrahimov, H.Arashlı, F.qasımzadə, Ə.Şərif, M.Rəfili, X.Yusifov, Ə.Səfərli, K.Talibzadə, K.Məmmədov, A.Dadaşzadə,

1. Ziyəddin Məhərrəmov. XX əsr Göyçə aşığı mühiti (1920-1950-ci illər). "Azərbaycan Ensiklopediyası" NPB, B., 1997, s.9.

2. İslam Ələsgərov, "Aşıq Ələsgər və XIX əsr Göyçə aşığıları". Namizədlik dissertasiyası, ADU-nun kitabxanası. B., 1971; Z.Məhərrəmov. Göstərilən əsəri; Vətən qürbətində qaldı. B., Yazıçı, 1993; "Ulu Göyçə" qəzeti, №20. 8 sentyabr 1993, s.2; Sazlı-sözlü Göyçə. Azərənəşr, B., 1999 (toplayıb tərtib edən və ön sözün müəllifi İ.Ələsgərdir); Tərən Göyçəli. Göyçə aşığı məktəbi. B., Göytürk, 1998.

N.Məmmədov, F.Hüseynov, X.Əlmirzəyev, P.Xəlilov, K.Hüseynoğlu və b. tərəfindən çeşidli aspektlərdən araşdırılıb.

Azərbaycanda bədii fikir tarixinin vahid konsepsiyasının çağdaş nəzəriyyəsini yaratmaq istiqamətində xüsusi xidmətləri və fenomenal baxış səviyyəsi ilə seçilən Y.Qarayev yazır: "...Sovet nəzəri-estetik fikrində özünü göstərən ümumi metodoloji qüsurlar – bədii bir hadisə kimi realizmi və fəlsəfi bir kateqoriya kimi materializmi eyniləşdirmək, realizmin bütün məzmununu "gerçəkliyə sədaqət" əlamətindən, hətta "həyata bənzərlik" anlayışından ibarət etmək, bədii cəhətdən kamil, mütərəqqi olan nə varsa hamısını mütləq gətirib realizmə bağlamaq ("realizm-antirealizm" konsepsiyası) həmin dövrün (sovet dövrünün – H.İ.) əsərləri üçün səciyyəvidir".¹

Məsələ burasındadır ki, Göyçə dastanlarının əksəriyyəti məhz həmin dünyagörüş tipinin (realizmin) artıq sənətdə hakim olduğu zamanda qeydə alınmışdır. XVI-XVIII əsrlər dastanları da XIX-XX əsrlər aşığının dünyagörüşü çəvrəsində reallaşmışdır.

Dastanların janr spesifikasiyasında iki xüsusi əlamət müşahidə olunur: dəyişə bilən (diaxroniyaya meyilli və onun üçün açıq olan) və dəyişməyən (sinxron). Birincinin janr dinamikası funksionaldır; o ən azı yeni şəkillər törədə bilmək iqtidarındadır. İkincinin isə belə bir imkanı yoxdur; o yalnız variantlaşma və variasiyalaşa bilər. Göyçə dastanları birinci əlamət üzrə xüsusi olaraq seçilir. Klassik dastanlar üçün ən'ənəvi sayılan sadə süjet strukturu burada özünü başqa şəkildə göstərir: süjet şaxələnir, yardımçı süjetlər yaranır, amma bu qəhrəmanın doğulması, böyüməsi, səfərə çıxması, sınaqdan keçməsi, uğur qazanması modelini pozmur. Məsələn, "Ağ Aşıq və Sənubər dastanı" eşq kontekstində "aşiq-məşuq" qarşıdurmasından keçir; problem həll olunur: aşiq məşuqa qovuşur, əslində bununla dastan bitməlidir, amma bundan sonra qəhrəman yeni bir ziddiyyət çəvrəsinə – "Şah-rəiyyət", "cahil-aqil", "güclü səfeh – zəif ağıllı" konfliktinə salınır. Orjinal spesifik elementlərin intensiv şəkildə işlənməsi məhz aşiq subyektinin realist şüur tipinin daşıyıcısına

1. Q.Yaşar. Realizm: sənət və həqiqət. B., Elm, 1980, s.4.

çevrilməsi ilə bağlıdır. Göyçə dastanları Türk dastan janrının çevrəsi daxilindədir; onun inkişaf qanunauyğunluğu mexanizmi ilə işləyir; passiv epik imkanlar da onda reallaşa bilir. Yə'ni türk dastançılığı fasiləsiz şəkildə yaşayır və müxtəlif səviyyələrdə transformasiya olunur.

Dastanların təhlilində təsnifat məsələsinin aydınlaşdırılması əhəmiyyətsiz deyildir. təsnifatın düzgün aparılması folklor örnəklərinin, eləcə də dastanların daha düzgün və dərinədən öyrənilməsinə imkan verir. Mə'lum olduğu kimi dastanlarımızın təsnifatı məsələsində də müxtəlif fikirlər olmuşdur. Bu barədə Azərbaycan xalq dastanlarının tədqiqi ilə uzun müddət məşğul olmuş professor M.H.Təhmasibin apardığı təsnifat əhatəliyi ilə seçilir, O, Azərbaycan xalq dastanlarını belə təsnif etmişdir.

I. Qəhrəmanlıq dastanları.

1. Qədim bahadırılıq nağılları, sehrli nağıllar və xatiri görüşlərlə səslənən qəhrəmanlıq dastanları.

2. Tarixi hadisələrlə səsləşən qəhrəmanlıq dastanları.

3. Adi qəhrəmanlıq dastanları.

II Məhəbbət dastanları.

1. "Məhəbbətlə qəhrəmanlığın hüdudunda dayanan dastanlar".

2. Əsil məhəbbət dastanları.

a) Nağıllarla bağlı məhəbbət dastanları.

b) Qədim eposla bağlı məhəbbət dastanları.

v) Yazılı ədəbiyyatla bağlı məhəbbət dastanları.

q) Oriqinal məhəbbət dastanları.

III Ailə-əxlaq dastanları.

"Miskin Abdalnan Şah İsmayıl" dastanını bu bölgüdə birinci qrupa, tarixi hadisələrlə səsləşən qəhrəmanlıq dastanları qrupuna aid etmək olar. Qeyd etdiyimiz kimi, dastanda bir çox tarixi hadisələrin əksi, tarixi qəhrəmanlıq dastanlarının əsasında qəhrəmanlıq motivi durur. Bu dastanın baş qəhrəmanı isə

-----
1. Təhmasib M.H. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər) Bakı, Elm, 1972, səh.112.

ustad sənətkar, haqq aşığıdır. Burada əsas yeri saz, söz tutur, ona görə də bu dastanı qəhrəmanlıq dastanları bölümünə aid etmək olmazdı. Prof. Təhmasib dastanlarımızın 3-cü bölümünü ailə-əxlaq dastanları kimi təqdim edir.

Bə'zi motivlərinə görə ailə-məişət məsələlərinin geniş təsvirləri ilə də səciyyəvi olduğuna görə bu dastanı həmin qrupa aid etmək olardı, ancaq “Miskin Abdalnan Şah İsmayıl” dastanı öz əhatə dairəsi, mövzu genişliyinə görə bu bölgüyə sığışmır. “Miskin Abdalnan Şah İsmayıl” dastanı çoxşaxəli, zəngin süjetli dastanlarımızdan biridir. Onu da qeyd edək ki, hələ neçə-neçə dastanlarımızın sistemli şəkildə nəşr olunmaması, bu janrın təsnifatı məsələsində də çətinlik törədir. Dastanların təsnifatı bu örnəklərin tam (mümkün olduğu qədər) toplanması və nəşrindən sonra daha dəqiq olardı. Onu da xüsusilə qeyd etmək gərəkdir ki, M.H.Təhmasibin bölgüsü mövcud dastanlar əsasında aparılmışdır və bu gün də ən mükəmməl təsnifat sayılır.

Dastanların bölgüsü ilə bağlı aparılmış bə'zi tədqiqatlarda da orijinal baxış müşahidə olunur. Misal üçün, V.M.Jirmunski və H.T.Zarifov özbək dastanlarını aşağıdakı kimi təsnif etmişdir.

- 1. Bahadırlıq eposu.*
- 2. Əsgəri-hərbi povest.*
- 3. Tarixi məzmunu malik dastanlar.*
- 4. Roman dastanlar.*
- 5. “Koroğlu” silsiləsi*
- 6. “Mənşəyi yazılı ədəbiyyatdan götürülən dastanlar”*

Bu bölgü mövzu və məzmun baxımından aparılmışdır. Göyçə dastanları genezisində görə əski türk dastançılığından gəlir, tipologiyasına görə oğuz epik sistemi çevrəsindədir; oğuz eposunun funksional dinamik özəyini təşkil edir. Qeyd edim ki, Göyçə dastanlarını “dastan”, “rəvayət”, “əhvalat”, “səfər” kimi qruplaşdırmaq mümkündür. Göyçə dastanlarında həm “KDQ”, həm də “Koroğlu” ən'ənəsi iştirak edir. “Hacı Hüseyinin Aşıq Aliya at bağışlaması”, “Aşıq Alının Türkiyə səfəri”, “Aşıq Ələsgərin Qaraqoyunlu səfəri” KDQ-də “Qanlı Qoca oğlu Qanturalı” boyu

-----
1. Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. Узбекс. народ. героичес. эпос ОГИЗ М-1947. с.27.

ilə müqayisə oluna bilər. qanturalıdan fərqli olaraq Aşıq Alı Türkiyəyə sevgilisinin dalınca yox, sevgilisinə qovuşmaq üçün vəsait əldə etməyə gedir. Türkiyə motivi KDQ-də konkret subyektlə ifadə olunur, bu eşq motivinin siyasi konfederasiyaya qədər semantik izahı vardır. Aşıq Alı üçün isə Türkiyə məqsədə yetmək üçün vasitədir, köməkdir, arxadır, “yaman günün yaradır”. Dastanda XIX əsr Azərbaycanın müstəmləkə şəraiti müxtəlif ovqat ifadə edən elementlərlə aydın şəkildə verilib.

Əski Oğuz “boyu“ (dastanı) “soylama“ (soy), “boylama“ (boy) və “yum“dan ibarət olmaqla üç hissəli bir bütövdən təşkil olunur. Göyçə dastanlarında bu üçlü sistem saxlanılır. Soylama – ustadnamə üç olmaqla söylənir, dastan nəql olunur, duvaqqapma oxunur. KDQ ilə klassik dastanların uyğunluğu sxemi aşağıdakı şəkildədir:

<i>boy</i>	<i>dastan</i>
<i>1. Soylama</i>	<i>ustadnamə</i>
<i>2. Boylama</i>	<i>dastan</i>
<i>3. Yum</i>	<i>duvaqqapma (cahanin amə)</i>

Göyçə dastanları müasir şəraitdə də inkişafda davam etdiyinə görə daha çox tarixi istiqamətə meyllənir. Məsələn, “Şair Həsən Xeyallıyan Ağdabanlı Aşıq Şəmşirin görüşü“, “Aşıq Ələsgərən Mir Məcid ağanın görüşü“ tamamilə real hadisə zəminində yaradılmış dastanlardır. Ona görə də biz dastanları məhz “dastan – rəvayət“ kimi təsnif etməyi məqsədəuyğun sayırıq.

Ümumilikdə isə “Göyçə dastanları“nı aşağıdakı şəkildə təsnif etmək olar:

- 1. Kanonik məhəbbət dastanları (Göyçə variantları)*
  - a) Azərbaycan məhəbbət dastanlarının Göyçə variantları*
  - b) Göyçə mühitinə məxsus məhəbbət dastanları*
- 2. Göyçə aşiq dastanları*
  - a) Ustad aşıqların yaratdığı dastanlar*
  - b) Ustad aşıqlar haqqında yaradılmış dastanlar*
  - v) Digər tarixi şəxsiyyətlər haqqında dastanlar*
- 3. Göyçə dastan - rəvayətləri*

a) Aşıqlarla bağlı dastan rəvayətlər

b) Başqa görkəmli şəxsiyyətlər haqqında dastan-rəvayətlər

Bunlardan üçüncüsünü a) “rəvayətlər“, b) “əhvalatlar“, v) “səfərlər“ adı altında mətn tiplərinə bölmək olar. Amma bunun üçün Göyçə dastanlarının yazıya alınmış nümunələri üzərində ətraflı tədqiqatlar aparılmasına ciddi ehtiyac duyulmaqdadır. Əlimizdə olan mətnlər möhtəşəm bir folklor xəzinəsini, bütövlükdə əhatə etmir, amma onun haqqında geniş təsəvvür yaratmaq imkanından da məhrum deyil. Göyçəli aşığın repertuarı bizim yuxarıda qeyd etdiyimiz qəhrəmanlıq dastanları da daxil olmaqla bütün Azərbaycan dastanlarını əhatə edir.

Göyçə dastanlarında qəhrəmanlıq motivi olduca güclüdür; burada aşıq həm aşıqdır, həm də nominal mə'nada qəhrəmandır (döyüşçüdür). Sadəcə olaraq o mübarizəsini qılıncı və başqa silahla deyil, sazla və sözlə aparır, qalib gəlir və rəqibi olaraq basdığıni kəsmir, onu ifşa etməklə kifayətlənir. Həmin qəhrəmanlıq ruhu bu gün də mövcuddur və Vətən igidlərinin ulu məskənimiz uğrunda zəfər yürüşünə tə'minat verir. Bizim nəşrə hazırladığımız materiallar məhz Göyçə dastanlarının sonuncu (3) tipinə uyğundur. Ona görə də biz mətnləri “Göyçə dastanları və aşıq rəvayətləri“ adı altında nəşr etməyi müvafiq hesab etdik. Təqdim etdiyimiz araşdırmada isə mə'nəviyyatımızın aynasına işıq tutduq.

Əlbəttə, Göyçə dastanlarının (eləcə də bütün Azərbaycan dastanlarının) toplama, nəşr və tədqiq işi bundan sonra daha yüksək tempolə gedəcək. Çünki folklor, mə'nəviyyat və ədəbiyyat işi milli mədəni inkişafımızın əsasını təşkil edir və bütövlükdə sosial-siyasi və mədəni-mə'nəvi inkişafımız ölkənin maddi ehtiyatlarının artımının da verəcəyi imkanlarla birgə yüksələn xətlə mədəni irəliləyişimizi tə'min edəcəkdir. Müstəqil ölkədə və demokratik şəraitdə yetişən onlarla alim və tədqiqatçı Azərbaycan - türk mə'nəviyyatının - inamının ideyasını və ruhunu minillərlə toplanmış dəyərlər məcmusunun son beş yüz ilin tarixi reallığı ilə yoğrulmuş Göyçə dastanlarını araşdıracaq, öyrənəcək və öyrədəcək: Türk millətinin milli mədəni birliyi, azadlığı və yüksəlişi naminə.